

Zwols Historisch Tijdschrift

Themanummer
Zwolle en de land- en tuinbouw

14E JAARGANG 1997 NUMMER 4

PRIJS F 12,50

Groeten uit Zwolle

Wim Huijsmans en Annèt Bootsma-van Hulten

Modelboerderij, Spoolde bij ZWOLLE.

Ansichtkaart 'Hygiënische Modelboerderij' aan de Beukenallee te Spoolde bij Zwolle.

De ansichtkaart is nooit verzonden, maar waarschijnlijk aan belangstellenden uitgereikt ten tijde van de opening op 10 mei 1909 of in de periode van 3 tot 7 mei, toen de modelboerderij gratis kon worden bezichtigd.

In 1908 hadden de heren J.W.J. baron de Vos van Steenwijk, bewoner van Frisia State in de Ruiterlaan, en C.J.A. Greven, wonende op huize Schellerberg, aan architect M. Meijerink de opdracht gegeven een modelhoeve te bouwen 'voor het leveren van op hygiënische wijze gewonnen melk van gezond vee.' Het geheel bestond uit een riante woning met daarvan gescheiden een groot, koelvormig bijgebouw waarin de hygiënische stal was gevestigd. Bovendien was er een ondergronds lokaal waar de melk werd verzameld, gezeefd en afgetapt in flessen. In deze ruimte werden de flessen melk bewaard in koelbakken met stromend water tot ze de deur uitgingen. Voordat het melkvee een plaatsje kreeg in de betegelde stal (voor 27 koeien) stond het enige tijd in de quarantaine-stal. Die werd geventileerd met behulp van roosters en een luchtkoker. Ten behoeve van een snelle en grondige schoonmaak waren de vloeren van terrazzo en de muren betegeld. Overal was warm en koud water beschikbaar. Alles werd er dus aan gedaan om de melk zo hygiënisch mogelijk te kunnen winnen. De melk werd regelmatig chemisch en bacteriologisch onderzocht en in hoofdzaak afgeleverd aan de beide ziekenhuizen en gerenommeerde horeca-bedrijven in de stad.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de modelboerderij verbouwd tot K.I. Station voor de K.I. Vereniging 'Zwollerkerspel.' In verband met de aanleg van het verkeersplein Spoolde is deze markante boerderij in 1966 afgebroken.

28 900 28
BRIEFKAART

Drinkt

„Spoolde“-Melk

1 L. flesch . . . 17 cts.

1/2 L. „ . . . 9 „

Telefoon 485.

GEMEENTE
ZWOLLE
ARCHIEF

001573

Redactioneel

Inhoud

Het overgrote deel van de artikelen in het Zwols Historisch Tijdschrift gaat over de stad Zwolle. Het platteland en de land- en tuinbouw zijn er tot nu toe bekaaid afgekomen. Met dit themanummer willen we ook die kant van de gemeente eens voor het voetlicht brengen. We hopen dat er mensen zijn die zich hierdoor laten inspireren om ook eens onderzoek te doen naar deze kant van de gemeente. Hopelijk volgen er binnen afzienbare tijd meerdere artikelen over de voormalige gemeente Zwollerkerspel.

In een inleidend artikel geeft Wim Coster enkele ontwikkelingen weer over de standsorganisaties van de landbouwers, over de beschikbare hoeveelheid landbouwgrond en over de productie van melk, boter en kaas. Vervolgens geeft Martien Knigge de veranderingen aan die in het landschap hebben plaatsgevonden. W. Koersen graaft in zijn herinneringen en Jolande Haverkort gaat in op de rol van boerinnen en plattelandsvrouwen. Vervolgens komen de productie van landbouwwerktuigen door de firma O. de Leeuw en de tuinbouw en veilingen aan de orde.

Tenslotte besteedt Jaap Hagedoorn aandacht aan een geheel ander aspect van de Zwolse geschiedenis, namelijk aan een bundel die verschenen is ter gelegenheid van de opening van de nieuwbouw van het Stedelijk Museum Zwolle.

Groeten uit Zwolle	Wim Huijsmans en Annèt Bootsma-van Hulten	110
Zwolle en de land- en tuinbouw	Wim Coster	112
Het landschap van Zwolle; een boerenerfenis	Martien Knigge	122
Herinneringen uit een boerenleven	W. Koersen	126
Boerinnen en plattelandsvrouwen	Jolande Haverkort	130
De landbouwwerktuigen van de firma O. de Leeuw	Annèt Bootsma-van Hulten	138
Tuinbouw en veiling	J.A. Iemenschot en Menno van der Laan	144
Literatuur		149
Auteurs		150
Dank		151

Omslag: Op de veemarkt in Zwolle in 1971, met linksonder het logo van de zuivelfabriek 'Hoop op Zegen'. (Foto: Gemeentearchief Zwolle).

Zwolle en de land- en tuinbouw

Wim Coster

Om verschillende redenen is er aanleiding voor een themanummer over Zwolle en de land- en tuinbouw.¹ Allereerst, omdat dit onderwerp in de geschiedschrijving - ook bij de Zwolse Historische Vereniging - nog relatief weinig aan de orde is gekomen.² Voorts hebben de laatste decennia laten zien, dat de land- en tuinbouw in deze gemeente, zoals ook elders, sterk van omvang en karakter is veranderd en dat er veel is verdwenen. Op zichzelf is dat een conclusie die met hetzelfde recht kan worden getrokken voor de laatste eeuwen, zeker de twintigste. Maar het verschil is, dat anno 1997 nog de mogelijkheid bestaat

dit proces van veranderingen op de voet te volgen. Daarbij is echter haast geboden, want het tempo van die veranderingen neemt - kenmerkend voor een moderne maatschappij - voortdurend toe.

Zeker in de agrarische sector is de versnelling duidelijk aanwezig. Niet alleen in de bedrijfsvoering en het sociale leven, maar ook met betrekking tot het landschap.³ Ontwikkelingen buiten de eigen sector spelen hierbij een belangrijke rol. Niet in de laatste plaats werken die door in het aanzien van het boerenland en de 'aankleding' daarvan. De beschikbare hoeveelheid landbouwgrond, om slechts één van die externe factoren te noemen,

Het Landbouwhuis van de OLM was van 1920 tot 1968 te vinden aan de Burgemeester van Roijensingel 22. Tegenwoordig is hier Dans- en Balletschool Tijdeman gevestigd (Archief OLM).

neemt voortdurend af. De grond wordt daardoor steeds duurder. De aanleg van woonwijken, industriegebieden, sport- en recreatieterreinen, wegen en waterwegen en 'het teruggeven aan de natuur' stellen nu eenmaal hun eisen.⁴

In de stad, ook in de delen die vroeger behoorden tot Zwollerkerspel, is reeds veel van de land- en tuinbouw verdwenen: zuivelfabrieken 'Hoop op Zegen' aan de Filosofenallee en 'De Eendracht' aan de Berkumstraat, tal van boerderijen, de veiling 'Zwolle en Omstreken', de vele kassen die met elkaar een glazen stad vormden en meer. Ook de samenstelling van de beroepsbevolking veranderde. Volgens de Landbouwtelling 1995 waren in de voorafgaande periode in Zwolle nog 213 mannen en 19 vrouwen 38 uur of meer per week werkzaam in de land- en tuinbouw.⁵ Van de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen afdeling Zwollerkerspel is nog slechts een klein gedeelte boerin. Het Tuinbouwonderwijs daarentegen, in 1946 met zeer bescheiden middelen van start gegaan, maakte opgang. Het Agrarisch opleidingscentrum De Groene Welle, nu nog gevestigd aan de Prinses Margrietlaan en de Ruiterlaan, bloeit en nieuwbouw op Hanzeland is aanstaande.⁶

De Zwolse veemarkt is tegenwoordig geconcentreerd in de IJsselhallen, terwijl vroeger, verspreid over de stad vee- of beestenmarkten, paardenmarkten, varkensmarkten en ook pluimveemarkten plaatsvonden. De drie standsorganisaties ABTB, CBTB en OLM zijn verplaatst naar Deventer, om daar samen verder te gaan onder één dak.

Zo zou er veel meer zijn op te noemen. In dit themanummer van het Zwols Historisch Tijdschrift kunnen echter slechts enkele facetten van de geschiedenis van de Zwolse land- en tuinbouw worden behandeld. Het nummer is dan óók en vooral bedoeld als een signaal, als een aanzet voor verdere onderzoeken en publikaties. Tevens is het bedoeld als een suggestie om archief- en ander historisch waardevol materiaal te deponeren op het Gemeentearchief en het Rijksarchief hier ter stede.⁷

In het navolgende worden enkele aspecten van drie onderwerpen behandeld: de standsorganisaties, het areaal en de produktie van melk, boter en kaas.

Tot slot: er is nóg een aanleiding, om de aandacht te vestigen op de geschiedenis van de land- en tuinbouw in Zwolle en omstreken. Toekomstige herindelingen in de provincie zullen namelijk tot gevolg hebben, dat deze gemeente (weer) nieuwe landbouwgronden binnen haar grenzen krijgt. Die zullen, voor een deel althans, deze status niet behouden. Evenmin als dat het geval was met het grondgebied van Zwollerkerspel. Wellicht ontstaat er daardoor in de toekomst, naast de 'Vrienden van de Stadskern', behoefte aan een vereniging van 'Vrienden óm de Stadskern'!

Standsorganisaties

Sinds het eind van de negentiende eeuw hebben standsorganisaties een belangrijke rol gespeeld in de Overijsselse land- en tuinbouw. Zij hielden zich bezig met een uitgebreid scala aan activiteiten, te vatten onder noemers als onderzoek, onderwijs, voorlichting, vorming en niet te vergeten belangenbehartiging. Omstreeks 1920 waren er in Overijssel drie standsorganisaties. Daarnaast waren er talloze 'verlengstukken van het boerenbedrijf',⁸ zoals de coöperaties, die niet zelden uit de standsorganisaties waren voortgekomen. Ook ontstonden er enkele bonden van boerenarbeiders.

Het typisch Nederlandse verschijnsel van de

Op woensdag 11 mei 1983 opende Prins Bernhard het nieuwe OLM-kantoor aan de Dokter Stolteweg tegenover het Sophia-ziekenhuis. Anno 1997 is hier Groene Land Verzekeringen te vinden (Archief OLM).

'Peperbus' en melkfles
in het logo van de zuivelfabriek 'Hoop op Zegen' (Archief OLM).

verzuiling, de opdeling van de maatschappij in scherp gescheiden kerkelijk-politieke belangengroepen, trad ook op in de agrarische wereld. Dat leidde tot een grote versnippering van de activiteiten, maar hield samenwerking aan de top niet tegen.

De verzuiling van de standsorganisaties leidde in deze provincie tot de 'Kring Overijssel van de Aartsdiocesane Rooms-Katholieke Boeren- en Tuindersbond' (ABTB), de 'Overijsselsche Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB)', en de algemene 'Overijsselsche Landbouw Maatschappij'.⁹ De ABTB kwam voort uit de in 1896 opgerichte Nederlandsche Boeren Bond, die het christendom erkende als de grondslag van de maatschappij en in 1897 een Overijsselse afdeling kreeg. In 1918 ontstond de Nederlandsche Christelijke Boeren- en Tuindersbond (NCBTB). De Boerenbond ging toen Katholieke Nederlandsche Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) heten. De ABTB maakte deel uit van deze federatie en Overijssel kreeg hierbinnen dus weer een eigen 'Kring'. Veel coöperaties waren hierbij met al hun leden aangesloten.

Een Overijsselse tak van de NCBTB ontstond

in 1919. Op 12 november van dat jaar kwam aan de Grote Markt in 'De Harmonie' te Zwolle een veertigtal Overijsselse boeren bijeen, om te luisteren naar de voorzitter van de NCBTB, prof. P.A. Diepenhorst. Velen van de toehoorders hadden reeds onderdak gevonden bij de 'algemene' OLM. Toch had het pleidooi van Diepenhorst succes, niet in de laatste plaats door het argument, dat in het bestaande landbouwonderwijs de evolutie-leer van Darwin werd verkondigd. Dat onderwijs nu, werd door de OLM bevorderd. Volgens de professor was de leer van Darwin echter strijdig met het bijbelse scheppingsverhaal. 'En zo gelukte het Diepenhorst de zaal te overtuigen en werd de Overijsselsche Christelijke Boeren- en Tuindersbond opgericht'.¹⁰ Op de eerste algemene ledenvergadering, die plaatsvond op 11 februari 1920, hadden zich 225 leden aangemeld. Maar echt crescendo ging het nog niet. Het ledental van de bond liep zelfs weer terug. Ook bleven veel boeren tegelijkertijd lid van de CBTB en (via de coöperaties) van de OLM. Voorzitter J. Haverkamp van de CBTB was opvallend genoeg zelfs adjunct-secretaris van de OLM! Deze organisatie wilde zich dan ook nadrukkelijk 'algemeen' noemen en onderdak bieden aan alle politieke en godsdienstige richtingen.

In dezelfde maand november 1919 waarin de afdeling Overijssel van de CBTB werd opgericht, viel in de Algemene Vergadering van de OLM het besluit om het secretariaat vanuit Hengelo te verplaatsen naar Zwolle.¹¹ Een eigen afdeling in die stad had de OLM toen overigens niet meer. 'Zwolle en Omstreken' was namelijk in het voorjaar van 1919 opgegaan in de 'Coöperatieve Landbouwbank en Handelsvereniging Zwollerkerspel' te Zwolle en deze had zich weer met alle leden aangesloten bij de OLM.¹² Zo hoefden die boeren dus niet zelf hun lidmaatschap te betalen en kregen zij bovendien het *Overijsselsch Landbouwblad* toegestuurd. Die mogelijkheid was in 1918 ontstaan na een statutenwijziging. Het was een meesterzet van de eerste betaalde algemeen secretaris van de OLM ir. S.L. Louwes, die daarmee voor zijn organisatie, ook in financieel opzicht, een breed draagvlak had gecreëerd.

De standsorganisaties werkten, zoals gezegd,

niet alleen naast, maar ook mét elkaar. In 1929 bijvoorbeeld, werd in Heino de Proefboerderij Aver Heino opgericht. Het doel was 'door onderzoek en aanschouwelijke voorlichting te trachten de bedrijfsvoering van de Overijsselse boer te verbeteren.'¹³

Na de oorlog leek het erop, alsof binnen de agrarische sector de 'doorbraak' van de verzuilde samenleving zou gelukken. Al op 2 juli 1945 werd de Stichting van de Landbouw opgericht, bedoeld als een gezamenlijk platform van en voor werkgevers en werknemers. Uiteindelijk zou dit moeten resulteren in de oprichting van het Landbouwschap. Dit was een voorbeeld van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (pbo), waarin sectoren van beroep en bedrijf zelf, onder toezicht van de overheid, regels konden stellen en uitvoeren. Het duurde tot 1954 voor het zover was, maar de beoogde 'doorbraak' leek toen verder weg dan ooit.

Ruim veertig jaar later waren er vergevorderde plannen om het Landbouwschap weer op te heffen en hadden de standsorganisaties elkaar dan toch, niet in de laatste plaats vanwege het afnemend aantal agrariërs, gevonden. Per 1 januari 1995 ging de Land- en Tuinbouworganisatie Mid-Oost (LTO MidOost) van start. Hierin waren behalve de ABTB, de CBTB en de OLM in Overijssel ook de ABTB en de CBTB in Gelderland en Utrecht vertegenwoordigd. Later traden nog (andere) organisaties uit Gelderland, Zeeland en Utrecht toe, waarmee de G(ewestelijke)LTO ZuidMiddenOost ontstond.

Voor Zwolle betekende dit alles, dat de drie hoofdzetels van de voormalige organisaties hier verdwenen om in Deventer 'samen onder één dak' te worden gevestigd.¹⁴

Areaal

Toen Zwolle en Zwollerkerspel in 1967 werden samengevoegd, ontstond daarmee een echte land- en tuinbouwgemeente. Al was de samenvoeging nu juist niet bedoeld om dat karakter te handhaven.

De stad had ruimte nodig en daarom werden de dorpen Berkum (met de buurtschappen Brink-

hoek, Bruggenhoek, Poepershoek en Veldhoek), Frankhuis, Ittersum, Schelle, Spoolde, Westenholte, Wijthmen, Windesheim en Westenholte en de buurtschappen Häerst, Harculo, Herfte, Hoog-Zuthem, Langenholte, Nieuwe Wetering, Olde-neel, Oude Wetering, Streukel, Voorst en Zalné, op last van het provinciebestuur, opgenomen in de stedelijke sfeer. Zo kreeg de stad Zwolle, zelf net 2000 hectare groot, er ruim 8000 hectare bij.¹⁵

Het areaal aan cultuurgrond (weideland en bouwgrond) is sinds 1967 voortdurend afgenomen. De nieuwe woonwijken Holtenbroek, Aa-landen en Zwolle-Zuid en Stadshagen en die in de bestaande dorpen slokten een groot gedeelte van de landbouw- en tuinbouwgrond op. Ook de bedrijfsterreinen De Marslanden A-F, Oosterenk, Voorst A-C en Vrolijkheid consumeerden hiervan het nodige, terwijl achter het station het nieuwe Hanzeland volop in ontwikkeling is.

Anno 1995 was in de gemeente Zwolle nog 4835 hectare grond, dat wil zeggen bijna de helft van de totale oppervlakte van de gemeente, in gebruik als cultuurgrond.¹⁶ Het overgrote deel, 4324 hectare, van deze voor land- en tuinbouw bestemde grond bestond uit grasland. Voor de akkerbouw resteer-

Fragment van een wandbord, dat in september 1954 door de Coöp. Landbouwbank en Handelsvereniging Zwollerkerspel te Zwolle werd aangeboden aan F. Middag voor zijn 'jarenlange dienst als voorzitter'. (Particuliere collectie.)

Op de Zwolse veemarkt in 1965. Toen onder de bomen, nu onder dak.

(Foto: Gemeentearchief Zwolle.)

de 477 hectare en de tuinbouw ten slotte moest het stellen met 22 hectare. Met andere woorden: het actuele beeld wordt bepaald door de veeteelt.¹⁷ Omstreeks 2000 zal er, in het kader van de gemeentelijke herindelingen, net als in 1967 weer het een en ander aan dit areaal worden toegevoegd, maar de afname van de oppervlakte cultuurgrond zal ook daarna doorgaan.

Een vergelijking van deze cijfers met het jaar 1900 laat zien, dat ruim 12.000 van de meer dan 14.000 hectare van het toenmalige Zwollerkerspel en iets meer dan 1300 hectare van de bijna 2000 hectare van de stad Zwolle toen bestond uit 'wei-

de- en hooiland'. Het totaal aan 'bouwland' (akkerbouwgronden) in stad en kerspel bedroeg rond de eeuwwisseling zo'n 1000 hectare en de verschillende vormen van tuinbouw hadden hier bijna 150 hectare ter beschikking.¹⁸ (Zie voor een gedetailleerde opgave de staat op pagina 117.)

Samengevat: omstreeks 1900 bestond bijna 85% van Zwolle en Zwollerkerspel uit cultuurgrond. Anno 1995 was dit nog 50% (waarbij wel moet worden bedacht, dat het gedeelte van de grond van Zwollerkerspel dat in 1967 naar andere gemeentes ging, vooral een agrarische bestemming had).

Staat met gedetailleerde gegevens over de 'uitgestrektheid der gronden' in Zwolle en Zwollerkerspel, naar de algemene omschrijving uit het Verslag van Gedeputeerden aan de Staten over 1900.

Soort	Zwolle	Zwoller- kerspel			
			-Erven van gebouwen en lustplaatsen	128	156.76
			-Bouwland	165	792.44
			-Weide en Hooiland	1316.77	12281.73
			-Tuinen, inclusief boomgaarden	8	86.10
			-Moestuinen, warmoezerijen enz.		
-Heide, veengronden, duin en zand	--	10.76	(voor den handel)	48	--
-Vergraven grond, moeras, strand en water	17.15	214.65	-Bloemisterijen	0.80	--
-Rietland, kwelders, gorzen, schorren, aanwassen, slikken	18.13	44.69	-Boomkwekerijen	3	3
-Dijken en bermten	38	109.97	-Boomgaarden (voor den handel)	--	25
-Veld- en spoorwegen	46	186.80	-Hakhout en bosch	6	285.36
-Onbelastbare eigendommen	127	62.19	-Dennenbosschen	--	0.49
			-Griend- twijg- of rijswaardenhout	35	84.25
				-----	-----
			<i>Totaal</i>	1921.85	14.259.45

De (te) hoge totalen kunnen worden toegeschreven aan dubbeltellingen binnen verschillende categorieën.

Op zaterdag 18 mei 1968 kwamen vele duizenden boeren uit Overijssel bijeen in de veilinghal van de Coöp. Groenten- en Fruitveiling aan de Kranenburgweg om hun ongenoegen te laten blijken over de verlaging van de melkprijs in het kader van het EEG-zuivelbeleid. ABTB, CBTB en OLM trokken daarbij gezamenlijk op (Archief OLM).

Melk, boter en kaas

Rond de eeuwwisseling werd het door nieuwe technieken mogelijk om machinaal boter te produceren. Via particuliere ondernemers en coöperaties begon de fabriekmatige verwerking van melk opgang te maken. De kwaliteit van de aangeleverde melk was echter allesbehalve uniform. Niet alleen tussen de bedrijven onderling bestonden er grote verschillen, maar ook binnen de vee-stapel van één boer. Onderzoek, voorlichting en onderwijs moesten daarin verandering brengen. Landbouworganisaties en -coöperaties namen daarbij het voortouw, gesteund door gemeenten en provincies (Overijssel werkte veelal samen met Gelderland).

Ook op modelboerderijen als die in Spoolde (zie pagina 110) konden de boeren de kunst afkijken. Daar werden de koeien eerst door een veearts

onderzocht en pas als ze gezond bleken te zijn, en dus ook vrij van t.b.c., konden ze een plekje krijgen in de stal. Hier deed men er alles aan om de Coba's en Frieda's in optimale conditie en schoon te houden. De koeien kregen het beste voer en zuiver drinkwater en de staarten zaten vast aan een staartlijn. Werden de koeien gemolken, dan wasten de in het wit geklede boer en zijn melkknechten (die bij hun indiensttreding eveneens geneeskundig waren gekeurd) eerst de handen. Vervolgens maakten zij de uier van de koe schoon en pas dan begonnen ze te melken. Was de uier leeg, dan werd de emmer met melk naar het ondergrondse lokaal gebracht. Voordat aan de volgende koe werd begonnen, moesten eerst weer de handen worden gewassen en de uier schoongemaakt.

Maar ook op de gewone boerderij, in de dagelijkse praktijk, kon het goede voorbeeld worden gegeven. Zo oefende in 1903 de Zuivelconsulent

Verloren verleden. 'De Roode Molen' aan de Nieuwe Vecht in 1928. (foto: Van Eigen Erf)

voor Overijssel, V.R.IJ. Croesen, over een negental veestapels binnen zijn werkgebied een controle uit.¹⁹ De bedoeling was, om per koe de produktie van melk en de daarvan te produceren kaas vast te stellen. Het was namelijk duidelijk geworden, dat die produktie niet alleen afhing van de grondsoort en het voedsel, maar vooral van de 'aanleg van ieder dier'. En ook, dat die aanleg erfelijk was. Als bijvoorbeeld een stier afkomstig was van een koe met een hoog vetgehalte in de melk, dan zouden ook de nakomelingen van die stier weer goede resultaten leveren. Stierhouderijen, fok- en controleverenigingen gingen dus een belangrijke rol spelen bij de verbetering van de veestapel. Lang niet iedereen was echter genegen of in staat aan de experimenten en controles mee te werken. Toch moest de kennis over het 'voortbrengend vermogen' van een koe in de praktijk worden verkregen: door te meten en te wegen. Boeren die aan een dergelijk onderzoek wilden meewerken konden rekenen op een vergoeding van de 'Veeverbeteringscommissie voor de provincie Overijssel' en 'De Afdeling Overijssel van het Nederlandsche Rundveestamboek' (al moesten ze de meetapparatuur wel voor eigen rekening aanschaffen).

In het genoemde jaar 1903 was boer L.A. Reuvekamp²⁰ uit Zwolle, wonend aan de Oude Wetering 2, één van de deelnemers aan een onderzoek. Naast drie boeren uit Holten en Markelo behoorden hiertoe ook M. Holtland en W.H. van der Kolk, beiden te 's-Heerenbroek, P. van der Pol te Mastenbroek, B. van Dalfsen te Genemuiden en A. van Veen Mzn. te Blankenham. De grootte van de negen veestapels varieerde van zes tot twintig koeien. De veestapel van Reuvekamp was gedurende 'een geheel lactatie-tijdperk', dat wil zeggen de periode van melkgift 'van af het afkalven tot het opnieuw droog staan', gecontroleerd.

De naam van de beesten in de hiernavolgende staat zegt soms iets over hun uiterlijk, maar ook wel over de plaats of boer van herkomst. Het ging uiteraard meer om de cijfers. Het aantal kilo's melk (A) en het gemiddelde vetgehalte (B) bepaalden de boterproduktie (C). Ook het aantal dagen waarop werd gemolken (D) en de leeftijd van de koeien (E) telden mee. Daarnaast konden diverse andere factoren (F), in het schema in verkorte

vorm weergegeven, van belang zijn voor de resultaten.

Staat met de veestapel van L.A. Reuvekamp te Zwolle in 1903.

Nr	Naam	A	B	C	D	E	F
1	Roodde Mina	4129	3.21	143.5	227	8	
2	Poppe	5328	2.93	168	280	6	
3	De Kramkop	6873	3.13	233	370	6	
4	De Mastebr.	5299	2.72	154	275	6	Over twee jaar.
5	De Dunne	4409	3.30	158	294	3	
6	Snel	5146	3.38	189	319	4	
7	R. Schutte	3716	3.45	139.5	254	3	
8	Zw. Schutte	2776	3.71	112.5	241	3	
9	De Scheele	4332	2.78	138.5	284	5	
10	Zwarte Mina	4084	3.89	174	296	4	Kalfde te vroeg.
11	De Hammer	3777	3.50	144	290	4	Zeer ziek geweest
12	De Genneger	4263	3.12	144	288	3	
13	Bakkertje	2319	3.34	84	144	3	Drooggezet.
14	Bella	3888	3.59	142	351	2	
15	Donna	2764	3.90	124.5	322	2	
16	R. Mastebr.	2425	3.20	84	240	2	Ziek, melk stop.
17	De Blauwe	3976	3.32	143	288	3	

De uitkomsten bij Reuvekamp (en ook die bij de andere deelnemers) lagen zeer waarschijnlijk boven de gemiddelde provinciale cijfers, want het waren meestal de meer vooruitstrevende boeren met de al betere bedrijfsresultaten, die aan dergelijke experimenten deelnamen.²¹ De inspanningen leverden echter over een breed front succes op; mede dankzij het landbouwonderwijs, stalverbeteringswedstrijden, melkerscursussen en -wedstrijden en dergelijke.

Na de Tweede Wereldoorlog werd ook de K.I., de kunstmatige inseminatie die gericht was op het fokken van de economisch meest verantwoorde koe, algemeen. De aankoop van eerste klas Fries fokmateriaal was hierbij van groot belang. De bestrijding van twee gevaarlijke veeziekten, de runder t.b.c. en de abortus-Bang, was eveneens een niet te onderschatten factor.

In de jaren vijftig ging bij de metingen, naast het vetgehalte, nog een ander element meetellen: het eiwitgehalte in de melk. Men ontdekte toen, dat dit bepalend was voor de mogelijkheden tot kaasproductie, zoals het vetgehalte dat was voor de boterproductie. (Ook bij de vervaardiging van kunstmelk werd eiwitrijke, magere melk gebruikt). Zodoende werd er sindsdien, alhoewel niet overal, uitbetaald 'naar het vet' en 'naar het eiwit'. De uitbetalingen werden weer gerelateerd aan de marktprijzen voor boter en kaas. Gestreefd werd dus, zowel in de zwart- als roodbontfokkerij, naar een koe met erfelijke aanleg voor een hoge melk-, eiwit- en vetproductie (bij voorkeur gecombineerd met de geschiktheid voor vleesproductie).

Anno 1997 gelden een vetgehalte van 4.30 - 4.40% en een eiwitgehalte van 3.30-3.40% als normaal, evenals een jaarlijkse (dat wil zeggen, in een periode van zo'n 300 dagen) melkproductie per koe van negen à tienduizend kilo. Ruimschoots een verdubbeling van het, gezien de mogelijkheden en moeilijkheden van die tijd, prachtige gemiddelde (4088 kilo) van boer Reuvekamp in 1903.

Noten

1. De auteur dankt ir. E. Bouma te Zwolle, voormalig algemeen secretaris van de OLM, en ing. M. Buiten te Oosterwolde (Fr.), voor hun opmerkingen en suggesties bij de navolgende tekst en W.A. Huijsmans voor enkele aanvullende gegevens.
2. In het meest recente databestand van april 1997 van de ZHV zijn, afgezien van een boekbespreking van J. Drentje in jaargang 6, aflevering 2, welgeteld vier publikaties te vinden die hierop rechtstreeks betrekking hebben. B. Hijma, 'Zwolle en de Overijsselsche Landbouw Maatschappij' in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, (1985), 4-15; J.J. Seekles, 'Markt op het Gasthuisplein' in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, (1993), 117-118; Wim Huijsmans, 'Veemarktimpresie' in: Idem, 119-120; Ton de Graaf, 'De Rabobank Zwolle: van bank voor boeren en tuinders tot algemene bank' in: *Zwols Historisch Tijdschrift*, (1997), 86-95.
3. Zie voor een Overijssels overzicht in vogelvucht: H. Siemes, 1960-1985. *Een groene revolutie in land- en tuinbouw*. Zwolle 1985. Verder o.a. de bundel van: H. Diederiks, J.Thomas Lindblad en Boudien de

Vries (red.), *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering*. Hilversum 1994 en: Geert Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Amsterdam 1997 (10e dr.)

4. In een artikel van P.H. Steinmetz, 'Last hogere grondkosten steeds moeilijker te dragen' in: *GLTO Nieuws*, 5 september 1997, 10-11, worden deze factoren beschreven en becommentariëerd. Een conclusie: 'In Nederland is er geen enkele relatie meer tussen het producerend vermogen van de grond en de kosten (rente/pacht) van deze grond.'
5. CBS. *Landbouwtelling 1995*. Tabel 47. Het ging hier om de periode april 1993 tot en met maart 1994. De totaalcijfers, dus met inbegrip van de part-timers voor Zwolle, waren 339 mannen en 127 vrouwen. Ter vergelijking: de totaalcijfers voor Overijssel: 17294 en 8535. De samenstelling en opbouw van de agrarische beroepsbevolking in Zwolle(rkerspel) is een onderwerp dat nadere bestudering verdient!
6. Nevenvestigingen bevinden zich in Kampen en Hardenberg.
7. Bij de bestudering van de landbouwgeschiedenis zijn als recente standaardwerken aan te bevelen: J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*. Utrecht 1985; Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950*. Amsterdam 1992; H.W. Lintsen (red.), *Geschiedenis van de Techniek in Nederland*. Zutphen 1992. (Deel 1, het onderdeel landbouw en voeding.)
Voor de Overijsselse en ook de specifiek Zwolse geschiedenis van de land- en tuinbouw zijn vele artikelen te vinden in: *De Mars. Maandblad van en voor de provincie Overijssel*. 1953-1982. De gecombineerde nummers 1 en 2 van 1959 waren geheel gewijd aan de agrarische sector.
Ook zijn tal van aanknopingspunten te vinden in: H. Siemes, *De boer op in Overijssel. Jaarboek Overijssel 1988*. Zwolle 1988; W. Coster, *Erfgoed van Overijssel. Deel 1. Sporen van jacht, visserij en landbouw. Jaarboek Overijssel 1995*. Zwolle 1995; W. Coster, *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996*. Zwolle 1996.
Voorts zij met nadruk verwezen naar de archief-overzichten van het Gemeentearchief Zwolle en het Rijksarchief Overijssel, waar archieven van vak- en standsorganisaties (ook met betrekking tot het werk van vrouwen en jongeren) coöperatieve aan- en verkoopverenigingen, zuivelfabrieken, tuinbouw, onderwijs- en onderzoekinstellingen en andere zijn te vinden.
8. De omschrijving is ontleend aan het (anonieme) ar-

- tikel, 'Saamhorige boeren bouwden de "verlengstukken van het boerenbedrijf" ' in: *De Mars*, jan-feb, 1959, 19-23. Hierin wordt ook een overzicht gegeven van coöperaties, aan- en verkoopverenigingen enz.
9. Zie a) voor de Rooms-katholieke organisaties: M. Smits, *Boeren met Beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond. 1896-1996*. Nijmegen 1996. (diss.). Hierin is een schema opgenomen met de ontwikkelingsgang van regionale landbouworganisaties in de periode 1837-1995 en komen ook specifiek Overijsselse zaken aan de orde, b) CBTB: G.J. Iemhoff, *75 Jaar Christelijke Boeren- en Tuindersbond in Overijssel*. Kampen 1994, c) OLM: W. Coster, *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselse Landbouw Maatschappij, 1871-1996*. Zwolle 1996.
 10. G.J. Iemhoff, *75 jaar Christelijke Boeren- en Tuindersbond in Overijssel*, 10.
 11. Zie Coster, 'Overijssel op het land', 80.
 12. Hijma, 'Zwolle en de Overijsselse Landbouw Maatschappij', 3-4.
 13. K.A. Klarenberg, 'Laboratorium der boeren' in: *De Mars. Maandblad van en voor de provincie Overijssel*. Juli 1953, 160-162. Het archief van de Proefboerderij is gedeponeerd op het Rijksarchief Overijssel.
 14. Het 'samen onder één dak' is hier bedoeld als een variant op het motto bij het vignet van de OLM 'samen onder één kap', waarmee echter werd geduid op de verschillende takken van deze organisatie. Zo ontstond uit de boezem van deze organisatie een, inmiddels in het Groene Land opgegangene, verzekeringsmaatschappij en een (zelfstandig gebleven) boekhoudbureau, thans OLM Accountants & Belastingadviseurs.
 15. De rest van Zwollerkerspel, in totaal zo'n 6000 hectare, bestaande uit Cellemuiden, Genne, Laag-Zuthem, Mastenbroek en Streukel, ging naar Genemuiden, Hasselt, Heino en IJsselmuiden. Zie voor Zwollerkerspel: A. Melisie - Appelhof, 'Honderd jaar Zwolle, de Zwollenaren en hun Zwollerkerspel' in: Huijsmans e.a. (red.) *Als de Dag van Gisteren*. Deel II. Zwolle 1992.
 16. Hier wordt het begrip landbouw opgevat in de zin van akkerbouw én veeteelt.
 17. Deze gegevens zijn ontleend aan het boekwerkje, *De Overijsselse landbouw in cijfers. 1990-1995*, dat in oktober 1996 werd uitgebracht door de provincie Overijssel en grotendeels is gebaseerd op informatie van het CBS. (Het verschil van 1 hectare kan worden toegeschreven aan afrondingsverschillen.)
 18. De gegevens met betrekking tot de oppervlaktes van de gemeenten omstreeks 1900 zijn ontleend aan Winkler Prins *Geïllustreerde Encyclopaedie*. Amsterdam 1912, 3e druk. Die voor de landbouw zijn ontleend aan het *Verslag van de Gedeputeerde Staten aan de Staten der Provincie Overijssel, omtrent de toestand der provincie in 1900* Zwolle 1901. De cijfers voor deze, ook in andere opzichten voor historisch onderzoek zeer geschikte en toegankelijke, *Verslagen* zijn voor de landbouw op hun beurt weer grotendeels samengesteld op basis van de *Verslagen over de Landbouw voor 1900*. Zie voor de tuinbouw ook het artikel van Iemenschot en Van der Laan.
 19. Het hiernavolgende is, voor zover betrekking hebbend op het jaar 1903, vooral ontleend aan: B. Hijma en M. Vink-Bos, *Inventaris Twentsche/Overijsselsche Landbouw Maatschappij (1871) 1879-1995* Zwolle 1996. Inv.nr. 609, pp. 33-48.
 20. Lucas ('Luuks') Antonius Reuvekamp (1854-1946), veehouder, lid van de Gemeenteraad van Zwollerkerspel, gehuwd met Gijsbertha W.A. Zwartjes (1855-1929). Hun zoon Wilhelmus Theodorus Reuvekamp (geb. 1888) nam later het bedrijf over.
 21. Typerend genoeg zaten Holtland als voorzitter en Reuvekamp als secretaris in het bestuur van de Landbouwvereniging in Zwolle. Zie het verslag van Gedeputeerden aan de Staten over 1909, p 217. Anno 1997 is de naam Reuvekamp nog steeds, in de praktijk en in de organisatie, te vinden binnen de landbouw in Zwolle!

Het landschap van Zwolle; een boerenerfenis

Martien Knigge

*De geologische structuur waarop de ontwikkeling van het Zwolse landschap is gebaseerd: dekzandruggen in een rivierengebied.
(Foto: collectie Knigge)*

Het begrip landschap wordt doorgaans verbonden met de landbouw. Zeer sterk komt dat tot uiting in de bewering dat boeren het landschap hebben gemaakt. Vaak wordt hiermee impliciet bedoeld dat 'daarom' de boeren het landschap ook kunnen - of zelfs moeten - verzorgen en dat anderen zich hiermee niet al te veel moeten bemoeien.

Hoewel deze gedachtengang de charme van de eenvoud heeft, klopt hij niet. Het landschap werd en wordt namelijk niet alleen door de boeren gebruikt, maar ook door vele anderen. Uiteraard kan dit alles niet los worden gezien van de tijdsomstandigheden. Zo zijn er landschappen geweest die in de loop der tijd natuurlandschap, natuurlandschap met agrarisch gebruik, agrarisch cultuurlandschap of cultuurlandschap met stedelijk recreatief (mede)gebruik waren. Deze opsomming kan naar believen worden verfijnd en uitgebreid. Voortdurend wordt het beeld van de omgeving bepaald door de wisselwerking tussen natuur en cultuur en daardoor verandert het landschap door de tijd heen. Opvattingen dat het landschap er op een bepaalde manier uitziet, dat het altijd zo geweest is en dat het altijd zo moet blijven zijn acultureel en getuigen van een deerlijk gemis aan historisch besef.

Hoe het kwam

Het oerlandschap van Zwolle bestond uit een reeks zandruggen in een zeer natte omgeving. Deze zandruggen lagen evenwijdig aan elkaar in noordwest-zuidoostelijke richting. Ze waren in de laatste ijstijd, 10 tot 80 duizend jaar geleden, door de wind gevormd. Tussen die zandruggen lagen laagtes die in oppervlakte groter waren dan de ruggen en die zeer nat waren door de talrijke rivieren en beken die er doorheen stroomden. Het was land dat velen nauwelijks zouden beschouwen als

land. Het was een stroomgebied, een benedenloop, een delta.

Het aardige is dat de 'ribbels' van dit gebied nog altijd herkenbaar en vertrouwd zijn. Achtereenvolgens van zuidwest naar noordoost waren het de hoogtes van Oldeneel en Schelle; van Ittersum, Assendorperlure en Spoolde; van Assen-

dorp, Zwolle ten zuiden van de Melkmarkt en Westenholte; van Zalné en Dieze; van Herfte, Berkum en Langenholte.

Een vergelijkbaar landschapsbeeld kunnen we nu nog aanschouwen in Noordoost-Polen en in de Donaudelta in Roemenië. Wat we daar aantreffen zijn waterrijke gebieden met veel bos, zowel lage vloedbossen als hoogopgaande bossen met oude, dikke bomen, afgewisseld met moerassige en grazige open vegetaties waar wilde of halftamme runderen en paarden zorgen voor een afwisselend landschapsbeeld.

Het cultuurlandschap van Zwolle, dat in dit natuurlijke landschap ontstond, ontwikkelde zich op dezelfde wijze als alle cultuurlandschappen in Oost en Zuid-Nederland. Ongeveer 5000 jaar geleden vestigden de bewoners - tot dat moment levend als jager en visser - zich als landbouwer in dit gebied. Als woonplaats kozen ze de randen van de hoogtes. In de richting van de waterloop ontgonnen ze de grond als weiland en hooiland en op de hoge plekken legden ze akkers aan. De alleraagste delen bleven vooralsnog moeras, de hoogste delen bos.

Hoe we het weten

De voornaamste bron van kennis over de landschapontwikkeling, behalve geologische, bodemkundige en ecologische informatie, bestaat uit landkaarten. Vooral de topografische kaarten, die vanaf 1850 verschenen en regelmatig werden geactualiseerd, geven een goede indruk van de veranderingen in het landschap. Oudere kaarten zijn daar minder geschikt voor, omdat die voor een bepaald doel werden gemaakt, bijvoorbeeld om een stad weer te geven, de ligging van verdedigingswerken of de omgeving van een bepaald landgoed. Een allesomvattend beeld van het bewuste gebied bieden die oude kaarten dus niet. Hoe het cultuurlandschap, het platteland, eruitzag valt er niet uit op te maken.

Behalve kaarten geven ook schilderijen ons een beeld van het vroegere landschap. Het blijft echter vaak giswerk, of deze afbeeldingen topografisch correct zijn, of dat de fantasie van de schilder en de karaktertrekken van de stijlperiode bepalend zijn geweest.

Tenslotte is uit de recente historie fotografisch materiaal beschikbaar. Het probleem daarbij is echter dat de foto's dikwijls moeilijk exact zijn te situeren, zodat ook hierbij de informatie vooral exemplarisch is. Een uitzondering hierop is de documentaire fotografie; bijvoorbeeld wanneer een gemeente foto's laat maken voor oonteignings- of verwervingsprocedures in verband met de aanleg van woonwijken of wegen.

Hoe het was

De topografische kaart van circa 1900 van Zwolle, toont een stad die wordt gedomineerd door de voormalige vesting. Op dat moment hoorden slechts de oude voorsteden buiten de drie stadspoorten en het westelijk deel van Assendorp bij de stadsbebouwing. Voor de rest bestonden Zwolle en Zwollerkerspel uit buitengebied. De ontsluiting door doorgaande wegen was beperkt en ongetwijfeld was het leven er rustig en agrarisch. Bebouwing was nog steeds voornamelijk te vinden op de zandruggen. Daartussen lagen brede laagtes of dalen, elk met zijn eigen riviertje of wetting.

Complexen bouwland waren te vinden in Langenholte, tussen de verschillende delen van Berkum, in Dieze richting de Kloosterberg (waar boe-

Dieze omstreeks 1900. Buiten de oude voorstad is er nauwelijks bebouwing. Nu liggen hier Holtenbroek en Aalanden. De Kloosterberg is de Klooienberg. (Foto: collectie Knigge)

derderijnamen als De Hel, De Hemel, Het Slot, 't Holt en 't Blik haast dwingen tot nostalgie), op de Oosterenk en langs de Lure. Voor de rest bestond het landschap uit grasland met plaatselijk een enorme dichtheid aan beplante kavelgrenzen, vermoedelijk rijen knotwilgen en knotpopulieren. Deze kleinschalige weidegebieden lagen vooral tussen Schelle, Oldeneel en Ittersum en verder ten zuiden van Westenholte langs de IJssel en in Langenholte. Wijdse open landschappen lagen ten zuidoosten van de stad: in het weteringengebied van Mars en Geeren, in de Polder Sekdoorn en verder richting Windesheim.

Tuinbouw kwam voor in de oude voorsteden: ten zuiden van de Hoogstraat, langs de Middelweg en de Langenholterweg en langs de Assendorperdijk. Bij Oldeneel waren talrijke boomgaarden.

Bos van enige oppervlakte tenslotte, was te vinden op de Agnietenberg, op Zandhove en tegenover Zuthem.

Van de nieuwe tijd was toen nog weinig te zien. Alleen het spoorlijnnnet was compleet en telde zelfs nog een lijn meer dan tegenwoordig: de stoomtram naar Dedemsvaart.

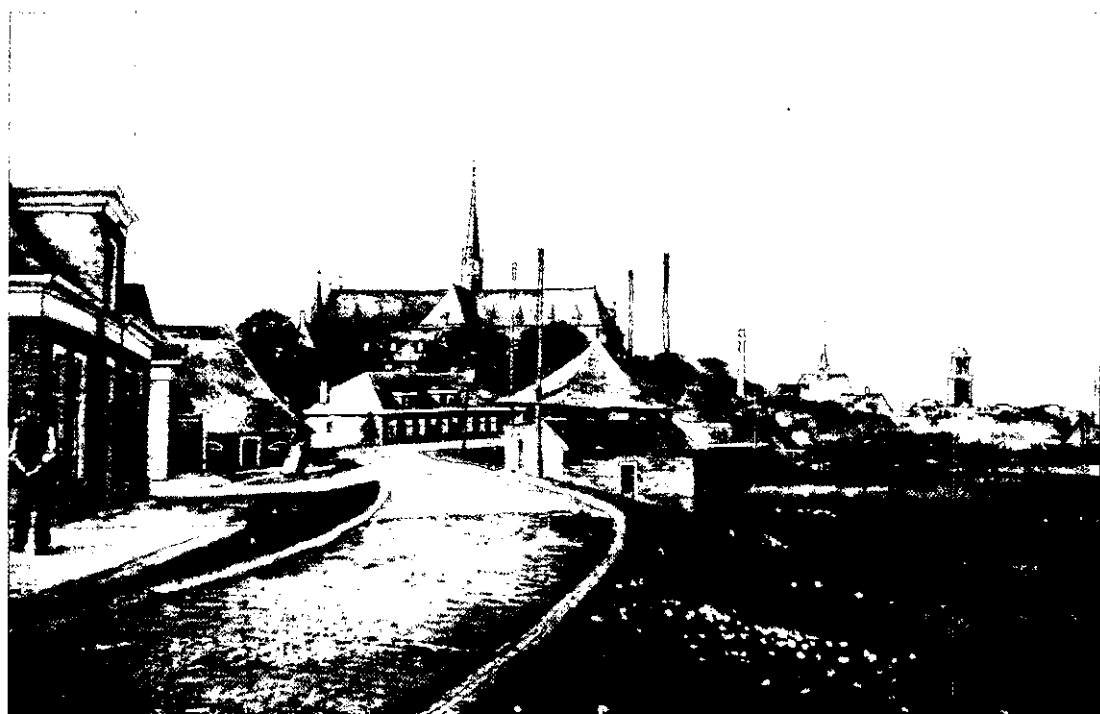
Hoe het werd

Wanneer we de situatie van rond 1900 vergelijken met de huidige, dan valt direct op dat er zo weinig buitengebied in Zwolle is overgebleven. In krap honderd jaar is de stad de gemeentegrenzen dicht genaderd. Landschap is er echter nog steeds en het oude landschap is in grote trekken nog herkenbaar.

Wel moet je constateren dat het buitengebied niet alleen kleiner is dan vroeger, maar ook minder geleed. Er is minder verschil, de nivellering heeft huisgehouden. De kleinschalige graslandcomplexen met veel knotbomen zijn nog slechts fragmentarisch aanwezig tussen Schelle en Oldeneel en bij de Spoolderenk. Boerderijen liggen nu niet meer alleen op de dekzandruggen maar ook in de laagtes. Slechts enkele delen van de gemeente zijn nog weids en open: het gebied van Sekdoorn heeft nog veel van zijn oude allure en verlatenheid en ook tussen Wijthmen en de Marshoek bepaalt vooral de ruimte het landschap.

Maar de ruimte is al snel eindig. Zo doorsnijden niet meer alleen spoorlijnen, maar ook hoogspanningsleidingen en autowegen het landschap.

Han Prins schilderde in 1951 de stadsrand nog aan de Assendorperdijk.

Nieuwbouwwijken en industrieterreinen, recreatieplassen en wandelparken beslaan het overgrote deel van het gemeentelijk grondgebied. De goede waarnemer vindt er nog veel overblijfselen van het oude boerenlandschap, zeker na het raadplegen van oude kaarten en foto's. Soms zijn dat wegen - Assendorperdijk, Diezerenk, Helderlichtsteeg, Bloksteeg. Soms zijn het restanten van de rijen knotbomen - vooral in Zwolle-Zuid. Soms zijn het erfbeplantingen of leilindes die zijn opgenomen in het stedelijk groen. Maar soms is er niets meer wat nog herinnert aan het groene verleden. Holtenbroek en grote delen van de Aalanden bijvoorbeeld zijn gebouwd op een tabula rasa: eerst werd rigoureuze het oude landschap opzijgeschoven en bedolven, pas daarna werd er gebouwd. Helaas gebeurde dit nogmaals in Hanzeland. Bij deze 'gouden locatie' paste kennelijk geen restant van het verleden, zodat Assendorperlure met Luurderschans van de kaart geveegd werden.

Hoe het verder gaat

Is er nog landschap na 2000? Ja, natuurlijk. De vraag is alleen, wat voor landschap. De landbouw zal niet meer centraal staan en in tegenstelling tot vroeger zal deze niet meer de motor zijn van het platteland; wel de verzorger. Nog meer dan nu, zal het Zwolse platteland stadsrand zijn, hoofdzakelijk bedoeld voor het welzijn van de Zwollenaren, dus vooral stedelingen. Die zullen ook moeten betalen voor het behoud en onderhoud van het landschap. Behalve voor het menselijk welzijn is het landschap er voor de natuur. Wat vroeger normaal en zonder veel inmenging van buitenaf functioneerde, moet nu met ambtelijke en bestuurlijke nota's geregeld worden. Gelukkig echter laat de natuurfunctie zich dikwijls goed combineren met de stedelijke functie. De toekomst van het Zwolse landschap is hiermee duidelijk. Uitloopgebied voor stedelingen en ruimte voor de natuur. En uiteraard ook inspiratiebron voor liefhebbers, kunstenaars, fotografen en mensen die op zoek zijn naar hun wortels.

En de boeren? Zij kunnen niet gemist worden. Het is in het belang van het landschap dat er vitale en grondgebonden landbouw blijft bestaan. Zon-

der de geur van mest, het geronk van trekkers en het loeien van koeien kan het landschap gewoon niet. Ook niet na 2000!

Zwolle op de drempel van de 21-eeuw. Het platteland is vooral stadsrand geworden. (Foto: collectie Knigge)

Herinneringen uit een boerenleven

W. Koersen

Melkveehouder W. Koersen (1933) uit 's-Heerenbroek stamt uit een geslacht, dat al generaties lang behoort tot de boeren rondom Zwolle. Als het gaat om de handel, stelt hij diplomatiek, is er sprake van een 'directe en innige verbinding met de stad.' In een aantal schetsen geeft hij weer, hoe het boerenleven van vóór en kort na de oorlog er in zijn herinnering uitziet.

Van heinde en verre

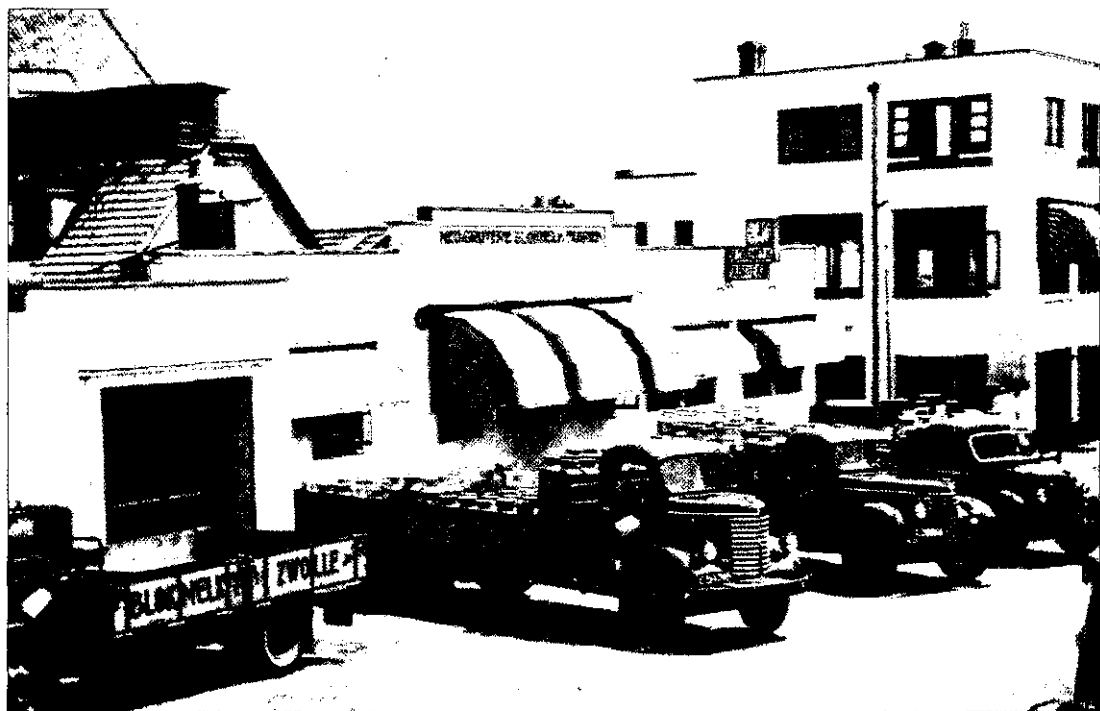
Als de boerenbevolking op vrijdag naar de markt trok, dan was dat één grote mode-show, waarbij de donkere kleuren overheersten. Vooral degenen die uit Mastenbroek, uit 's-Heerenbroek en uit het achterland van Kampen en het Kampereiland

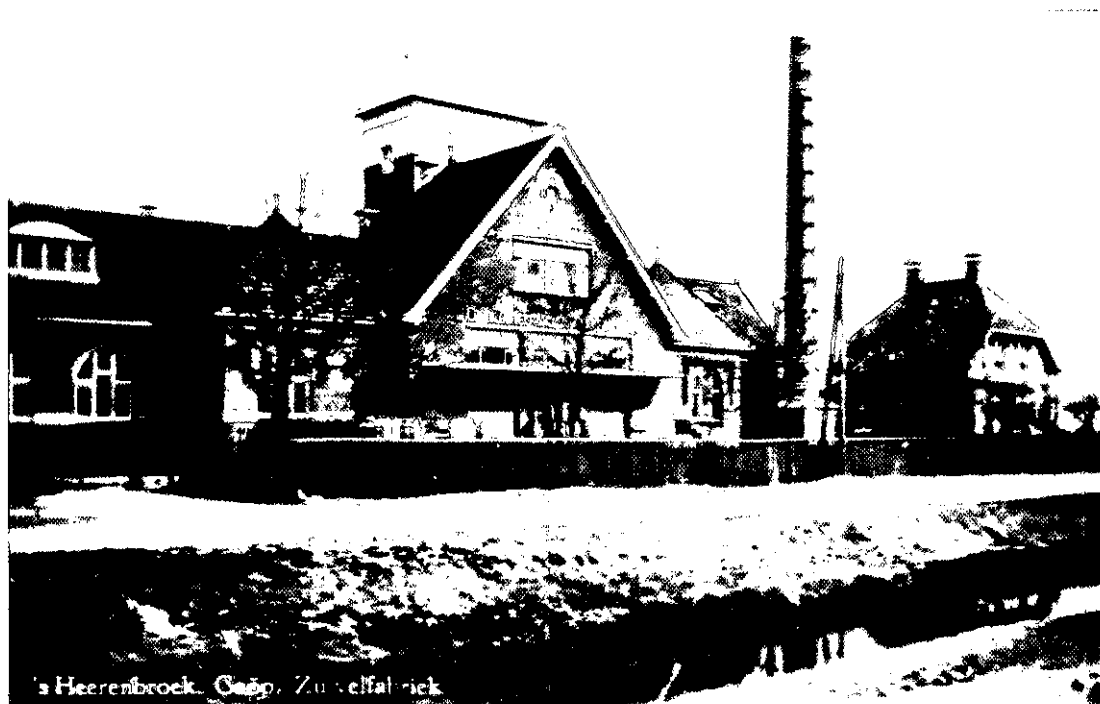
kwamen, hadden niet veel kleur in hun garderobe. De vrouwen droegen vaak zwarte rokgewaden en witte mutsen in allerlei vormen (waarbij er natuurlijk een verschil bestond tussen de door-de-weekse dracht en die voor de zondag). De Genemuidenaren waren te herkennen aan hun zwarte klompen.

De Staphorster en Rouvéense vrouwen droegen, zoals nog steeds, bontgekleurde en van stipwerk voorziene kraplappen. Ook de vrouwen van de Veluwe waren meestal, als het om de kleur ging, wat luchtiger gekleed.

Over de ouderwetse boerenbroek met de klap vanuit het kruis, in plaats van een gulp, deed mijn vader eens het volgende (volgens hem authentieke) verhaal. Op zekere dag kreeg hij van een jonge-

'Mastenbroek', 'Santemafabriek' of 'Blok-melk' aan de Gasthuisdijk in Frankhuis. Later werd deze fabriek opgenomen binnen de Coberco (foto: W. Koersen).

*De Stoomzuivelfabriek
in 's-Heerenbroek
(foto: W. Koersen).*

dame, die op de fiets voorbij kwam en afstapte, de vraag hoe laat het was. Om die vraag te kunnen beantwoorden moest mijn vader zijn horloge te voorschijn halen, maar dat bevond zich achter de klap. Hij begon de knopen aan weerszijden bij de heup los te maken, maar voor hij zijn horloge te pakken had, was de jongedame er al lang vandoor.

Voor de handel gingen niet alleen de boeren naar de stad, maar omgekeerd waren er ook tal van neringdoenden die van heinde en verre langs de boerderijen trokken. Eén van hen was de zadelmaker Veluwenkamp, met zijn klemstok op de rug waaraan zijn gereedschapszak bungelde. Paardetuijen werden ter plaatse gerepareerd. In mijn gedachten kan ik nog de lucht opsnuiven uit die zak met ledervet en in traan gedompeld touw.

Ook 'Tinus de stoelenmatter' uit de Hoogstraat en Henk Wieringa (wiens vader een kledingzaak had aan de Oude Vismarkt) waren graag geziene gasten. Met een grote koffer verscheen Wieringa in de woningen, waarna een keuze kon worden gemaakt uit de voorraad kleding.

Zeer bekend was, al in de jaren twintig, de juwelier Aron Krukziener die tot 1934 woonde op

nummer 27 in de Kamperstraat en daarna op Diezerstraat 56. Hij trok ook rond met een vaste kruier. Eerst was hij dan met een wagen vol spullen naar een boer in 's-Heerenbroek getrokken. Daar stond de grote kruiwagen gereed. De kruier had het niet gemakkelijk, want behalve de last op de wagen had hij ook nog een zeel op zijn rug. Vele zilveren brandewijnkommetjes, lepeldoosjes, gebakvorkjes en gouden zakhorloges (voor de zoons die 21 jaar werden) geraakten zo in de boerenkabinetten. Tijdens één van zijn expedities naar Mastenbroek stierf Krukziener aan een hartaanval.

Bij de veeboeren waren de gebroeders Leo en David van Tijn belangrijke figuren. Hun ouders, die rond de eeuwwisseling een groot huis bewoonden aan de tegenwoordige Harm Smeengekade tegenover de Keersluisbrug, zaten ook in de handel. Dit huis stond dus precies op het einde van de vee- of beestenmarkt die op de kade langs de gracht werd gehouden. De varkensmarkt vond plaats op de Pannekoekendijk, in het verlengde van de Harm Smeengekade.

*De 'Hoop op Zegen' aan
de Filosofenmallee
(foto: W. Koersen).*

Als kleine jongen kreeg ik chocolade of snoepjes van Leo en David en later, als jonge boer, verkocht ik hun weer koeien. Ze overleefden, met hun zuster Lea, de oorlog door onder te duiken in de Mastenbroeker polder. Nadien, toen ze inmiddels op hoge leeftijd waren, gingen ze nog steeds bij de boeren langs om vee te kopen. Een taxi van de firma Tadema, met als chauffeur Eef van de Gronden, reed hen rond. Bij hun begrafenis op de joodse begraafplaats aan de Kuyershuislaan heb ik, volgens de joodse traditie, een schep zand op hun graf mogen gooien.

Zuivelfabrieken

De eerste Zwolse zuivelfabriek, genaamd 'Mastenbroek', stond aan de Gasthuisdijk in Frankhuis. Het was een particuliere fabriek, onderdeel van de Zwitserse onderneming 'Gruyère.' Deze fabriek werd onder de boeren lange tijd de 'Santemafabriek' genoemd, naar de vooroorlogse directeur F.J. Santema. Een andere naam was de 'blokmelkfabriek.' Er werd namelijk 'blokmelk' geproduceerd, ingedampte melk met suiker erbij die in afgekoelde vorm in blokken werd verhandeld.

Na 1900 werden er in Zwolle twee coöperatieve zuivelfabrieken gebouwd. De 'Hoop op Zegen', van 1903, stond aan de Filosofenmallee en kreeg de melk voornamelijk van de zuivere veeboeren ten oosten van Zwolle, dus uit Berkum en Langenholtte, en zelfs uit Dalfsen. De 'Eendracht', gebouwd in de jaren 1916/1917, stond aan de Berkumstraat en kreeg de melk vooral van tuinders rondom Zwolle, die ook vee hielden. Een paar veeboeren uit Spoolde en Westenholte leverden hier eveneens. De grote veeboeren uit Mastenbroek peinsden er echter niet over hun melk naar Zwolle te brengen. Zij richtten daarom in 1915 de coöperatieve 'Stoomzuivelfabriek 's-Heerenbroek' op. Het bewind van de eerste directeur was geen succes. Wellicht omdat de man ook nog een boerderij in Twente kocht en in Zwolle een slijterij dreef aan de Grote Markt, genaamd 'De drie flesjes.' Dan was er ook nog de modelboerderij - zeer hygiënisch met onder andere betegelde muren - van Tromp in Spoolde. Daar betrof het Sophiaziekenhuis de melk. Na de oorlog werd die leverantie overgenomen door boer Dubbeldam uit het Engelse werk. Ik zie hem nog zo op een zondag-

morgen, toen wij ter kerke gingen, in zijn jeep met kratten melk over de Veerallee rijden.

Met de jeep

De jeep van boer Dubbeldam was waarschijnlijk gekocht via de Marshall-hulp. Veel boeren schaften zich toen zo'n vierwiel aangedreven trekkracht aan, ter vervanging van de paarden waaraan toen een groot gebrek bestond. De leverancier in deze streek was de firma B.J. Schurink, die was geves-

tigd op de hoek van de Veerallee en de Nieuwe Weg, die nu Kamperweg heet.

De jeeps werden geleverd in twee kleuren, grijs en heel donkerblauw. Berend Jan Schurink, die zelf rondreed in een oude vooroorlogse vierkante Citroën, gaf ook les. Meestal gebeurde dat, tot groot vermaak van de burens, ergens achter op het land. Lang duurde die vreugde niet. De trekkers verschenen, maar ook de echte paardenkrachten kwamen weer tot leven.

Op de Biggenmarkt aan de Pannekoekendijk in Zwolle, vermoedelijk omstreeks 1930. (foto: W. Koersen).

Boerinnen en Plattelandsvrouwen

Jolande Haverkort

In 1982 ging de eerste cursus Landbouwschool voor (jonge) boerinnen van start aan de Rijks-middelbare Landbouwschool te Zwolle. De cursus was een groot succes. Er waren 24 deelnemsters. Bovendien stonden nog eens 40 vrouwen op de wachtlijst. De cursus voorzag duidelijk in de behoefte aan een vakspecifieke opleiding. Die behoefte was ontstaan doordat het aandeel van vrouwen in de landbouw groter was geworden en doordat hun taken op het boerenbedrijf waren toegenomen en veranderd. Betaalde krachten waren voor velen onbetaalbaar geworden en in gezinsbedrijven was de arbeid van man en vrouw samen hard nodig. De tijdsgeest zorgde ervoor dat vooral de jongere en beter opgeleide vrouwen niet alleen wilden mee-werken; ze wilden ook mee-

ondernemen. De boerinnen van vandaag zijn medeverantwoordelijk voor het bedrijf, ze lopen risico's en brengen zelf ook kapitaal in.

Toch worden ze nog steeds in de eerste plaats gezien als huisvrouw en moeder en pas in de tweede plaats als boerin met deeltaken in het bedrijf, en dan zowel 'voor' als 'achter'. Maar 'achter' gaat in veel gevallen nog altijd voor. Een terugblik ...

'Voor' en 'achter'

De boerin heeft altijd een belangrijke rol gespeeld in de bedrijfsvoering, ook al was haar taak niet op elk bedrijf dezelfde. De bedrijfsgrootte en de aanwezigheid van meerdere generaties op één bedrijf, waren bijvoorbeeld factoren die meespeelden bij de bepaling van de werkzaamheden van de boerin.

*Op de landbouwten-
toonstelling Zwolland
in 1928 was ook de
Landbouwhuishoud-
school 'De Rollecate'
met een stand present
(foto: Archief 'De Rolle-
cate').*

CORSETTEN

Alleen verkoop van de beroemde Engelsche

„Langley” Corsetten

„Langley” brengt een Corset voor ieder figuur.

„Langley” verwerkt uitsluitend de beste stoffen.

„Langley” verkoopt ieder Corset met volle garantie.

BOND VAN BOERINNEN EN ANDERE PLATTELANDSVROUWEN

Donderdag 23 April 's nam. half drie zal in de vergaderzaal der Coöperatieve Landbouwersbank te Zwolle Mevrouw WIERSMA — RISSELADA van Leeuwarden uiteenzetten het doel van de Bond van Boerinnen en andere plattelandsvrouwen. Getracht zal worden in Zwolle en omgeving een afdeling van bovengenoemde Bond op te richten. Dus Boerinnen en andere plattelandsvrouwen komt allen

Het Bestuur der Vereeniging van oud-leerlingen van Landbouwhuishoudcursussen te Zwolle

De advertentie in de POZC van 16 april 1931 die het officiële begin van de Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen inluidde.

Ook werd de arbeid van vrouwen op agrarische bedrijven niet altijd zichtbaar in cijfers.¹

Een indeling in 'voor' en 'achter' was echter van oudsher wel op elk bedrijf te vinden. De boer had zijn werkzaamheden in het achterhuis en de boerin de hare in het voorhuis, inclusief moestuin en boomgaard. Daarnaast had ze vaak nog de zorg voor het kleinvee, de schapen, de kippen en eventuele zuivelbereiding. Door de zorg voor de kippen (de eieren mocht ze verkopen en het geld zelf houden) en de zuivelbereiding (boter, kaas en melk) was de boerin bij specifieke onderdelen van het bedrijf betrokken.

In de loop van onze twintigste eeuw veranderde haar rol. Al heeft de boerin in de meeste gevallen nog steeds de zorg voor het voorhuis, tegenwoordig is ze zeker ook bij het gehele bedrijf betrokken. De boerin werd uit het isolement van het voorhuis gehaald en er werd haar een venster op de wereld geboden.

Tal van instanties hadden een rol bij de totstandkoming van deze verandering en ze speelden erop in door bijvoorbeeld het geven van onderwijs en voorlichting. Een aantal van deze instanties wordt hierna belicht.

Het landbouwhuishoudonderwijs

In Nederland was voor de boerenzonen vanaf 1890 landbouwonderwijs in de vorm van bijvoorbeeld landbouwwintercursussen beschikbaar. Zij wer-

den zo van tal van nieuwe ontwikkelingen binnen de landbouw op de hoogte gebracht. Voor de boerendochters waren er echter nog geen cursussen. De scheiding tussen achterhuis (de boer) en voorhuis (de boerin) werd op die manier eerder groter dan kleiner. Langzaamaan groeide het besef dat ook boerendochters landbouwonderwijs zouden moeten krijgen. Het duurde echter nog tot 1909 voordat er een begin gemaakt werd met landbouwonderwijs voor meisjes. In de praktijk werd dit landbouwhuishoudonderwijs voor boerendochters en plattelandsvrouwen, omdat de boerin in de eerste plaats als huisvrouw, vervolgens als moeder en dan pas als boerin gezien werd. Het landbouwhuishoudonderwijs diende 'ter verheffing van het platteland.' De boerendochters moesten immers, net als de boerenzonen, voorbereid worden op hun taak op de boerderij. Via het onderwijs wilde men de vrouwen duidelijk maken wat het belang en de betekenis van de landbouw waren. Men hoopte zo de vrouwen te motiveren, zodat ze hun echtgenoot zouden aanmoedigen tot modernisering van het bedrijf. De middelen die voor modernisering nodig waren zouden dan mede-betaald kunnen worden uit de moderne huishouding die de boerin via het onderwijs had leren voeren, zo zuinig en efficiënt mogelijk. Het motto in die tijd was dan ook: 'Een gezond en zuinig huishouden in een landelijke huishouding.'

Hygiëne en zowel de geestelijke als de lichame-

Op de fiets om nieuwe leden te winnen. De dames G. Schutte-van Dijk (links) en E. Hildebrand-Hulsebosch in 1935 (foto: particuliere collectie).

lijke gezondheid werden steeds belangrijker. Zo werd bijvoorbeeld het gebruik van de hooikist aanbevolen. In deze kist met hooi kon het eten gaar worden en warm worden gehouden. Dit was heel wat hygiënischer dan de oude gewoonte om een pan met eten in bed te zetten. Ook de bedstee voldeed niet meer. Het ijzeren ledikant was in opkomst, omdat het zindelijker en hygiënischer was.

In Overijssel werd in 1912 te Enschede gestart met landbouwhuishoudonderwijs. De eerste (rijks)-opleiding voor landbouwhuishoudlerares was 'De Rollecate' in Den Hulst, en huishoudlerares Theda Mansholt had hier de leiding. Zij propageerde het 'goed doordacht huishouden', waarbij 'elke verrichting plaats diende te hebben met de kleinst denkbare aanwending van tijd, weg en kracht, bij tegelijkertijd het meest gunstige gebruik van het materiaal.'

In 1915 gingen de eerste gediplomeerden van 'De Rollecate' aan het werk. In de beginperiode werd meestal niet lesgegeven in een echt schoolgebouw. De eerste cursussen werden gegeven op allerlei locaties, bijvoorbeeld in café's of om de

beurt bij de leerlingen thuis. De leraressen moesten door weer en wind, meestal per fiets, heel wat kilometers afleggen om hun diverse cursussen te kunnen geven. Er was zeer veel vraag naar de cursussen. Later werden daarom echte scholen opgericht, op een vaste plaats. In het landbouwhuishoudonderwijs werden lessen gegeven in koken, voedingsleer, wasbehandeling en huishoudkunde. Het kwam ook wel voor dat er lesgegeven werd door een onderwijzer met landbouwakte in de vakken natuur-, schei- en plantkunde, in bemesting, in groente-, fruit- en bloementeel, en veevoeding en -verzorging.

Ook in Zwollerkerspel was er in ieder geval vanaf 1914 sprake van landbouwhuishoudonderwijs. Het ging hierbij om ambulante cursussen, die, zoals ook elders, plaatsvonden op allerlei locaties. Een echte landbouwhuishoudschool heeft Zwollerkerspel nooit gehad.

Op voorspraak van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij (OLM) werd in het voorjaar van 1914 begonnen met een cursus voor boerendochters. Er waren twaalf deelnemers, die gedurende negen maanden 2,5 uur per week les volgden in huishoudelijke en landbouwkundige onderwerpen. Mej. J. Huizinga, lerares aan de Rijkslandbouwhuishoudschool De Rollecate, had de leiding over de cursus.

In 1916 werd er van januari tot november een cursus gegeven aan meisjes en volwassen vrouwen. De gebruikelijke methode was het lesgeven door middel van voorwerklussen. De lerares heette Neeltje de Zeeuw. Zij was 21 jaar en kwam oorspronkelijk uit Vlaardingen. Zij had in Schiedam aan de huishoudschool het diploma huishoudkunde behaald en had een LO-akte handwerken. In april 1915 volbracht zij haar opleiding aan De Rollecate. Met ingang van 1 juni 1915 werd zij door de OLM benoemd tot onderwijzeres bij het landbouwhuishoudonderwijs te Zwolle.

Voorlichting buiten scholen

In het *Overijsselsch Landbouwblad*, het officiële orgaan van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij, werd in een speciale rubriek aandacht besteed aan de boerin. Deze rubriek verscheen overigens pas voor het eerst in 1919, drie jaar na de

eerste uitgave van het blad in 1916. De titel van de rubriek was: 'Voor de huisvrouw'. De nadruk lag op 'rentabiliteit in de huishouding' en 'zindelijkheid in de woning.' Vóór alles werd de boerin dus gezien als huisvrouw. Haar werd voorgehouden dat zindelijkheid voor de gezondheid voorrang moest krijgen op de zindelijkheid voor het oog. Met andere woorden: men kon beter de voeten eens wassen in plaats van slechts de klompen mooi wit te schuren.

Vanaf 1920 verscheen er een nieuwe rubriek in het *Landbouwblad*, ditmaal onder de naam 'Voor de boerin.' In de begintijd van het bestaan van de rubriek werd relatief veel aandacht besteed aan de boerinnentaken, te weten de slacht, melkbehandeling, melkwinning en teelt van groenten. In de loop van de tijd kwam er meer nadruk te liggen op huishoudelijke taken, van kledingverzorging tot het wassen en strijken van boorden en manchetten en schoonmaken van strohoeden. Ook aan kinderverzorging werd ruim aandacht besteed.

Stichting voor Huishoudelijke voorlichting

De Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP) werd opgericht in 1935. Initiatiefneemster tot oprichting van de HVP was Greta Smit, een bekende naam binnen het landbouwhuishoudonderwijs. In de crisistijd van de

jaren dertig wilde de HVP de vrouwen leren met de weinige middelen die zij nog hadden zoveel mogelijk te doen. De HVP werd wel het zusje van het landbouwhuishoudonderwijs genoemd. Er werden cursussen gegeven in bijvoorbeeld koken, tuinbouw, matrassen maken en naaien. Met name de cursussen matras maken waren zeer populair. Jaren later, toen de tijden weer wat gunstiger werden, volgden ook cursussen beter bewegen en woninginrichting.

Uit verslagen van de Commissievergadering van de HVP blijkt dat ook Theda Mansholt en Greta Smit van de partij waren. In de Commissievergadering van 12 juni 1937 werd hulde gebracht aan mevrouw Smit, initiatiefneemster van de HVP. Er was echter nog veel werk te doen, want de armsten werden nog onvoldoende bereikt. Wel was men van mening dat de HVP een gunstige invloed op het landbouwhuishoudonderwijs had.

De HVP-cursussen kenden vanaf het begin een grote belangstelling. In de gehele provincie Overijssel werden in 1936, dus vlak na de start van de HVP in 1935, 102 cursussen gegeven bij een totaal leerlingenaantal van 2234. In 1937 was het aantal cursussen gestegen tot 132 en bedroeg het aantal leerlingen 2664.

Ook in Zwollerkerspel was de HVP actief. Tussen november 1947 en oktober 1951 was het de

In 1947 ging de afdeling Zwollerkerspel met veertien leden in klederdacht naar het congres van het ACWW, de Wereldbond van Plattelandsvrouwen, in Amsterdam. Pas sinds 1978 overigens, is de afdeling lid van het ACWW. In dat kader bestaat er een uitwisselingsprogramma met Culmstock in Engeland (foto: particuliere collectie).

huishoudlerares D.J.H. Heukers die het rayon Westen (van Overijssel) en IJsselstreek namens de HVP onder haar hoede had. In 1947 gaf ze aan achttien deelnemers een cursus huishoudelijke voorlichting in Berkum. Te Berkum, te Windesheim en in Schelle gaf zij in 1948 verscheidene kookcursussen aan gemiddeld achttien leerlingen.

De algemene opvatting was dat de HVP niet gezien moest worden als concurrentie voor het landbouwhuishoudonderwijs voor meisjes. De voorlichting van de HVP was bestemd voor getrouwde en ongetrouwde vrouwen die een huishouden voerden. Men meende echter dat de ideale situatie zou moeten zijn dat het niet een kwestie was van of onderwijs of voorlichting,

maar dat beide elkaar zouden moeten aanvullen. Naast het geven van cursussen en voorlichting, legde de HVP ook huisbezoeken af, waarbij men huishoudelijke voorlichting gaf en ook adviezen met betrekking tot inrichting van de woning. 's Zomers werden er geen cursussen gegeven; dan waren alle handen nodig bij de werkzaamheden op het land.

In 1950 werden in Zwollerkerspel nog twee kookcursussen aan 34 leerlingen gegeven. Vanaf 1951 werd de subsidie voor de HVP verminderd, maar toch was ze tot 1979 actief. Een actie in 1956-1957 om via het landbouwhuishoudonderwijs tot betere voedingsgewoonten te komen was bijvoorbeeld een groot succes.

Het winterprogramma 1957-1958 vermeldde kookcursussen, een wascursus, een tuinbouwcursus, naaicursussen en diverse lezingen. Onderwerpen van die lezingen waren onder andere 'Van tuin naar tafel' over gezonde voeding, 'Inmaak', 'De slacht', en 'Inrichting van de keuken.' Voor deze laatste cursus was een demonstratiekoffer beschikbaar, met allerlei huishoudelijke materialen, die in het Landbouwhuis te Zwolle bewaard werd. Opnieuw bleek hieruit de samenwerking tussen de OLM en bijvoorbeeld HVP en landbouwhuishoudonderwijs. Aan cursussen als 's Avonds nog fit', over werkhouding en indeling van de werkzaamheden, en 'Inkomstenbesteding' valt af te lezen dat de accenten enigszins gingen verschuiven. De landbouwmaatschappij en de plattelandsvrouwen droegen ook gezamenlijk de kosten voor de zogeheten Agrarisch Sociale Voorlichting (ASV). Later ging een deel van dit werk over naar de Sociaal Economische Voorlichting (SEV), vervolgens ESV genoemd. 'Een gouden schakel tussen de OLM en de Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen, afdeling Overijssel,' vormde volgens de oud-secretaris van de OLM ir. E. Bouma, mevrouw H.E. Gunst-Wijers. Zij legde de basis voor de omvorming van de Bond naar een zeer brede maatschappelijke organisatie die de leden zelfwerkzaamheid leerde.²²

In de jaren zestig kwamen allerlei vragen met betrekking tot elektrische apparatuur aan de orde. De komst van de elektrische wasmachine, centrifuge, strijkijzer, boiler, en niet te vergeten koelkast

Het Bondslied van de NBvP. 'Opgewekt in marstempo te zingen' (particuliere collectie).

BONDSLIED

Voor piano en orgel
(kan ook dienen voor
vierstemmig koor)

Woorden en muziek
van J. P. Wiersma

Opgewekt in marstempo te zingen

Sopr.
Alt
Tenor
Bas

1. Wij vrouwen van het land, Zij hecht aan een ver-bonden. Wij Om
2. Ons drijft één-zelf de draag, Ons bindt één-zelf de stre-ven.

1. sire von hand aan hand, En ma ken sterk on-ze bon-den. Het Wij
2. heeg voert on-ze gang, Naar scho-ner vorm van le-ven.

1. lie den roept ons op, Om on-ze kracht te wij-den, Te
2. plee gen on-ze grend En zo-ken gop-de we gen, Te
3. wij-ten voor ons volk, In vreug-de en ver-treu-wen, Tot

langzamer

1. hel pen't plat-te-land, Naar ho-ger doel te fel-den,
2. sijn het plat-te-land, Tot steun, tot kracht, tot se-gen,
3. heil van t Va-der-land, Aan scho-ner toe-komst bou-wen.

en vrieskast, betekende een ingrijpende verandering. De HVP nam het op zich om voorlichting te geven over al deze nieuwerwetse apparaten, die een revolutie in het huishouden veroorzaakten.

Nederlandse Bond voor Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen

Naast onderwijs en voorlichting speelden ook de boerinnen- en plattelandsvrouwenorganisaties een belangrijke rol bij het veranderingsproces waar de boerinnen mee te maken hadden. Er zijn meerdere plattelandsvrouwenorganisaties: de Katholieke Plattelandsvrouwen Organisatie (KPO) en de Christelijke Plattelandsvrouwenbond (CBP). Hier is er, op grond van het beschikbare materiaal, voor gekozen om de algemene Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen nader toe te lichten.

De oud-leerlingen van het landbouwhuishoudonderwijs verenigden zich in allerlei plaatsen en uit deze verenigingen van leraressen en oud-leerlingen uit het landbouwhuishoudonderwijs ontstond op 14 oktober 1930 de Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen, de latere Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen. Het was de eerste landelijke organisatie in haar soort. Dat de Bond wat in haar mars had, bleek in de loop van de jaren. Ook qua ledenaantal, want zij groeide uit tot een organisatie die anno 1997 72.000 leden telt, verdeeld over 700 afdelingen.

De Bond had tot doel om de culturele, maatschappelijke, hygiënische en economische situatie op het platteland te helpen verbeteren. De drie thema's uit de beginjaren van de Bond waren: de taak van de plattelandsvrouw als boerin, haar taak als huisvrouw en vrouw in de maatschappij, en de algemene en culturele ontwikkeling van plattelandsvrouwen.

In Overijssel werd in 1931 een provinciale afdeling van deze Bond van Boerinnen en andere Plattelandsvrouwen opgericht. In de beginperiode lag het percentage boerinnen op negentig procent. De nadruk lag toen ook nog meer op agrarische onderwerpen.

In het oorlogsjaar 1941 ontbond de Bond zich omdat men niet samen wilde werken met de door de Duitsers ingestelde Nederlandse Landstand. Na

de oorlog kon men direct weer tot heroprichting over gaan, omdat de leden tijdens de gehele oorlogsperiode met elkaar in contact waren gebleven. De naam van de Bond werd bij de heroprichting na de oorlog gewijzigd in Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen (NBvP), om geen verder onderscheid te maken tussen boerinnen en andere plattelandsvrouwen. Binnen de Bond kwamen de agrarische problemen echter steeds minder aan de orde. Dit leidde tot de instelling van Agrarische Commissies binnen de plattelandsvrouwenorganisaties. Hun doel was om het inzicht van agrarische vrouwen in hun eigen situatie te bevorderen.

NBvP, afdeling Zwollerkerspel

In de Zwolsche Courant van 24 april 1931 stond het volgende bericht: 'Bond van Boerinnen. Een afdeling Zwolle en omgeving. Uitgaande van het bestuur der Vereeniging van Oud-leerlingen van Landbouwhuishoudcursussen te Zwolle werd gisterenmiddag in de vergaderzaal der Coöperatieve Landbouwersbank te Zwolle een vergadering gehouden, waar mevrouw Wiersma-Risselada uit Leeuwarden, secretaresse van het hoofdbestuur van den Bond van Boerinnen en ander Plattelandsvrouwen als spreekster optrad en het doel van den bond uiteenzette. De vergadering, die gepresideerd werd door mevrouw G. Schutte-van Dijk, voorzitter van de Bond van oud-leerlingen bij het landbouwhuishoudonderwijs, was vrij druk bezocht. Na een kort openingswoord van de presidente werd het woord aan mevrouw Wiersma verleend. De spreekster zette breedvoerig uiteen, 'dat het hoogst noodzakelijk is in dezen moeilijken tijd voor den landbouw, dat de plattelandsche bevolking samenwerkt en zich organiseert. Niet alleen de boeren moeten zich organiseren, ook voor de boerinnen is eendrachtige samenwerking een eisch. De plattelandsche vrouw heeft ten opzichte van haar man in deze nog wat in te halen. De boeren verwijten hun vrouw wel eens, dat zij conservatief is, dat zij hem terughoudt uit het organisatieleven. Dit is begrijpelijk, immers de plattelandsche vrouw, de boerin, heeft in het leven meer een functie, die haar binnenshuis houdt. Het is echter thans den tijd, dat ook de vrouw meer naar buiten treedt. Zij moet zich een ruimer

Het logo van de NBvP in Overijssel (Archief NBvP, Overijssel).

gedachtenterrein eigen gaan maken. Er is voor de boerin zoo ontzettend veel te doen.'

De vrouwenorganisatie zou zich meer op het gebied in het bijzonder behorend tot de vrouw kunnen richten en verschillende vraagstukken kunnen behandelen, aldus mevrouw Wiersma. Daar zouden dan toebehoren: 'hoe kan ik het nut van mijn geld zo groot mogelijk maken', 'hoe de keuken zo goed mogelijk in te richten', 'hoe het huishouden zo zuinig en economisch mogelijk te voeren', 'hoe onze woning/onze boerderij zo rationeel mogelijk in te richten.' Verder waren voeding en bevorderen van de gezondheid belangrijke punten en ook het bespreken van de taak van de boerin als moeder en als vrouw in het huisgezin. Mevrouw Wiersma sprak tot slot de wens uit dat het ook in Zwolle en omstreken tot een afdeling van de Bond van Boerinnen zou komen, 'opdat ook de vrouwen uit deze streken zich bewust zullen worden, dat er voor hen - zij het dan een inderdaad zware - toch zoo bevoorrechte en mooie taak is weggelegd, wanneer zij die taak aan kunnen.'

Na enig overleg werd ter vergadering besloten een afdeling Zwolle en omstreken op te richten. Dertien van de aanwezigen traden meteen toe als lid van deze afdeling Zwollerkerspel. Het voorlopige bestuur werd gevormd door de dames Mid-dag-Wijngaarden, Dijk-van de Kamp en Boers-Wesseling. Mevrouw Schutte-van Dijk werd presidente. Baron van Haersolte, voorzitter van de Landbouwersbank en Handelsvereniging Zwollerkerspel, wenste de Bond geluk met de oprichting en bood aan, de jonge vereniging zo nodig met raad en daad bij te staan. De oprichtingsvergadering had plaatsgevonden in het gebouw van de Landbouwersbank en Baron van Haersolte was initiatiefnemer geweest achter de oprichting van de Zwolse boerinnenbond.

Er bestond bij de boerinnen behoefte aan onderlinge contacten, aan ontspanning, maar ook aan ontwikkeling. De eerste lezing die in de afdeling Zwollerkerspel werd gehouden, was een voordracht van Ir. A.P. Anema getiteld 'Aan het melk-vee in onze provincie kan nog veel verbeterd worden door melkcontrole en aanschaf van goed fokmateriaal.' Hij maakte duidelijk dat alleen het

allerbeste melkvee nog iets op kon leveren. Ook boerinnen konden meehelpen aan verbetering van de rundstapel door melkcontrole en aanschaf van goed fokmateriaal. Belangrijke onderwerpen uit de begintijd waren verder onder meer zuinig huishouden en gezondheidszorg.

De afdeling Zwollerkerspel werd, net als de landelijke Bond, gedurende de Tweede Wereldoorlog opgeheven. Ook hier echter bleven de onderlinge contacten bestaan, zodat direct na de oorlog, op 11 oktober 1945, de Bond met inmiddels 27 leden, werd heropgericht.

Activiteiten

Vele onderwerpen passeerden door de jaren heen de revue tijdens de maandelijkse bijeenkomsten van de afdeling. Medewerkers van de Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande kwamen vertellen over mogelijke cursussen. Er werden lezingen gehouden door talloze sprekers en sprekersters. De lezingen varieerden van reisverslagen aan de hand van film- of diabeelden tot spreekbeurten van Atje Keulen-Deelstra, majoor (toen nog geen uitenant-kolonel) Bosshardt en weerdeskundige Jan Pelleboer of schrijver Jaap ter Haar. Ook één van de eigen leden, mevrouw K. Rotstein-van der Brink, beter bekend als Klazien uut Zalk, sprak regelmatig haar medeleden toe.

In 1950 werd een demonstratie gegeven met verschillende typen elektrische wasmachines. De apparatuur hiervoor, het ging om een Thor, een Hoover en een Miele, werd door de Fa. Oldenhof aangeboden. De heer Marks vertelde over het koelaggregaat dat op proef bij de familie Van Dijk stond. En tevens sprak hij over het nieuwe dure 'melkwinningsgereedschap.'

In de loop der jaren werden talloze excursies gemaakt naar bedrijven in en buiten Zwolle. Bedrijven die bezocht werden waren Helder's biscuitfabriek aan de Hoogstraat en de zuivelfabriek Hoop op Zegen aan de Filosofenallee, de Vocaleumfabriek v/h de Vogel van Calcar, de IJsselcentrale en Kamphuis Keukens en Jansen Bouwmaterialen. Buiten Zwolle werden ook diverse reizen gemaakt, onder andere naar de Floriade, het Nijenhuis, de Huishoudbeurs en de tuinen van Mien Ruys. Ook werden themamiddagen of -avonden

gehouden, zoals die rond Australië en Canada.

Boerin en stadsvrouw

Met het groeien van het ledental ontstond ook in de afdeling Zwollerkerspel, net als elders in het land, de situatie dat naar verhouding steeds minder boerinnen en steeds meer niet-boerinnen lid waren. Om toch het oorspronkelijke boerinnenkarakter te kunnen bewaren kwam in de vergadering van 19 april 1955 de vraag op of men zo mogelijk op een boerin in het Provinciaal Bestuur wou stemmen. Daarop antwoordde de toenmalige presidente van de afdeling, mevrouw Schutte-van Dijk, dat dit ook de wens van het (afdelings-) bestuur was.

Rond 1956 werd tijdens een bijeenkomst een forum gehouden: Waarom boerinnen en stadsvrouwen in onze afdeling? De uitkomst was dat de stadsvrouw, als ze lid werd, toch op een of andere manier met het platteland verbonden was. In een volgende vergadering kwam men nogmaals terug op het thema 'Boerin en stadsvrouw.' Een van de leden deed een beroep op de stadsvrouwen om meer begrip te tonen voor de boerin. Ook stelde ze, in verband met de melkenstijd, voor om de vergaderingen 's middags wat eerder en 's avonds wat later te beginnen. Een ander lid vroeg aandacht voor specifieke boerenbelangen. In Zwollerkerspel gebeurde dus hetzelfde als elders. Het boerinnenbelang raakte binnen de boerinnenbond steeds verder op de achtergrond. Om de belangen van de boerinnen te kunnen blijven behartigen meende men dat in het afdelingsbestuur toch in ieder geval minstens twee boerinnen zitting moesten hebben tegenover drie stadsvrouwen.

Moderne identiteitsproblemen

Regelmatig werd en wordt binnen de afdeling de vraag gesteld waarom de afdeling 'Zwollerkerspel' heet en niet 'Zwolle'. Zo ook tijdens de vergadering op 13 mei 1980. De toenmalige presidente mevrouw Zwaan vroeg aan de leden of de naam 'Afdeling Zwollerkerspel' niet opgeheven kon worden, omdat deze gemeente al sinds 1 augustus 1967 niet meer bestond. Haar vraag leidde tot een heftig protest en de naam bleef gehandhaafd!

Nog steeds bestaat er hierover discussie, maar

met name in het gebied van de voormalige 'buitengebieden' wil men niet weten van wijziging.

Ook over de naam 'Bond van Plattelandsvrouwen' verschillen de meningen. Het merendeel van de leden komt helemaal niet meer van het platteland. Moet de Bond zich dan toch zo blijven noemen? De plattelandsvrouwen echter, en vooral de boerinnen, stonden per slot van rekening ooit aan de basis van de Bond! Het woord 'boerin' is al uit de naam verdwenen. Velen menen, dat als nu ook nog het woord 'plattelandsvrouw' eruit wordt gehaald, het hart van de Bond verloren gaat.

Hoe dan ook: voorlopig blijft de naam 'Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen' en is de afdeling Zwollerkerspel, met ongeveer 200 leden, 'nog steeds springlevend'.³

De toekomst

In het programmaboekje van de afdeling Zwollerkerspel voor 1997 is de missie van de Bond te lezen: 'De NBvP is een organisatie van vrouwen met hart voor de leefomgeving in plattelands- en stedelijke gebieden, die elkaar willen ontmoeten, die hun creativiteit willen ontplooiën, die aan hun persoonlijke ontwikkeling willen werken en die met krachtige stem willen participeren in hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen.'⁴

Noten

1. Zie bijvoorbeeld: J.L. Van Zanden. *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*. Utrecht, 1985. p. 67 e.v.
2. W. Coster. *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij 1871-1996*. Zwolle, 1996. p. 158.
3. In 1996 bestond de NBvP Overijssel 65 jaar en dat werd gevierd onder het motto '65 jaar en nog steeds springlevend'. De geschiedenis van deze afdeling zal, zo is de bedoeling, volgend jaar in boekvorm verschijnen.
4. Een steun in de rug hierbij is de recente toekenning van een subsidie door de provincie Overijssel en het ministerie van LNV in het kader van de plattelandsvernieuwing en het streven om Overijssel te promoten als 'Tuin van Nederland'. Voor het project, 'Plattelandsvrouwen werken aan leefbaarheid' kreeg de Overijsselse organisatie één van de dertien subsidies van in totaal 1,3 miljoen gulden.

De landbouwwerktuigen van de firma O. de Leeuw

Annèt H.M. Bootsma-
van Hulten

De eerste tachtig jaar

En van de oudste bedrijven in Zwolle, O. de Leeuw BV, kende naast haar oorspronkelijke groothandel in ijzer en ijzerwaren ook jarenlang een groothandelstak in landbouwwerktuigen.¹ De toenmalige firma O. de Leeuw kwam voort uit een handel in ijzerwaren die in 1810 door ene Hendrik Wijnekes in het pand Diezerstraat 72 te Zwolle was begonnen onder het uithangbord 'In den Blauen Saegh.' Wijnekes overleed in 1844 en zijn weduwe verkocht huis en goederen aan Hendrik Jan Jacob Bolte. Toen Bolte overleed werd het bedrijf voortgezet door zijn weduwe, Johanna Herberta Stroink. Zij nam haar jongere broer, Johan H.H. Stroink, in de zaak op. Deze Johan Stroink zette na het overlijden van zijn zuster de zaak voort onder de naam 'Firma Wed. H.J.J. Bolte.'

Oeds de Leeuw,
1846-1916.

De naamgever van het
bedrijf
(foto: O. de Leeuw).

In 1872 verscheen de toen 26-jarige Oeds de Leeuw ten tonele. De heer Stroink associeerde zich in dat jaar met hem. Oeds de Leeuw was afkomstig uit Groningen. Hij werd in 1846 geboren te Midwolda op de Ennemaborg, waarvan zijn vader rentmeester was. Toen Oeds de Leeuw zijn intrede in het bedrijf deed bleef de firmanaam vooralsnog ongewijzigd. Pas toen Stroink in 1890 overleed en De Leeuw de enige firmant werd, zette deze de zaak onder zijn eigen naam, firma O. de Leeuw, voort.

Het bedrijf was inmiddels uitgebreid met de handel in ijzer, waartoe in de jaren zeventig twee panden in de Nieuwstraat waren aangekocht en ingericht en de oorspronkelijke detailhandel transformeerde tot groothandel. Belangrijke afnemers van de firma waren smeden. O. de Leeuw voorzag smederijen in de drie noordelijke provincies en verder in Overijssel, de Veluwe en overige aangrenzende gebieden in Gelderland van materialen.

Omstreeks 1900 behoorden ook delen van Utrecht en Noord-Holland tot het afzetgebied van de firma. Het bedrijf had in ieder geval al aan het eind van de negentiende eeuw de reputatie solide en degelijk te zijn. In 1895 werd O. de Leeuw door Koningin-Moeder Emma het predikaat hofleverancier verleend, een onderscheiding die door alle drie de daaropvolgende koninginnen herhaald is.

Landbouwwerktuigen

Oeds de Leeuw breidde begin jaren negentig van de vorige eeuw het werkterrein van wat nu zijn eigen zaak geworden was uit met de verkoop van landbouwwerktuigen, alsmede van haarden en kachels. Bij uitstek produkten die door smederijen afgezet werden. Het tijdstip van de opname van landbouwartikelen in het assortiment was ongetwijfeld niet toevallig. In die tijd begon namelijk

het massale gebruik van industrieel geproduceerde landbouwwerktuigen en -gereedschappen in Nederland goed op gang te komen. De eerste voorzichtige stappen op de weg van de landbouwmechanisatie waren al in het midden van de negentiende eeuw gezet. In het buitenland ontwikkelde men machines voor het mechanisch oogsten van hooi en graan, het dorsen en moderne ploegen werden hier aanvankelijk in grote aantallen nagemaakt door lokale ambachtslieden. Na de landbouwcrisis van de jaren tachtig begonnen de moderne materialen en methodes - onder meer het gebruik van kunstmest - algemeen opgang te maken. De vraag werd zo groot dat het de moeite loonde als groothandel zelf landbouwwerktuigen uit het buitenland te importeren, hetgeen bij O. de Leeuw dan ook gebeurde.

De verkoop van de nieuwe artikelen verliep blijkbaar gunstig voor de firma. In 1907 werd speciaal voor de huisvesting van de afdeling landbouwwerktuigen een terrein aan het Rodetorenplein gekocht en daarop werd een gloednieuw magazijn gebouwd: het karakteristieke pand Rodetorenplein nr. 2, waar de laatste jaren lappenhandel Jan Sikkes gevestigd is en dat nu op de nominatie staat om te verdwijnen en plaats te maken voor het Maagjesbolwerkproject. Maar dit terzijde.

Kort nadat men begon met de verkoop van landbouwartikelen was Oeds de Leeuw jr., geb. 1875, in de zaak gekomen; enige jaren later gevolgd door de heer C. Frans Esser, geb. 1876, die inmiddels met een dochter van Oeds sr. was getrouwd. Frans Esser werd belast met de leiding van de afdeling landbouwwerktuigen. Hij was zeer geïnteresseerd in de technische aspecten van de nieuwe machines. Volgens de overlevering zouden Esser en De Leeuw jr. in het begin van deze eeuw een grote grasmaaimachine gedemonstreerd en gedemonteerd hebben op de stoep van het pand in de Diezerstraat, een spektakel dat veel bekijks trok.

Prijscouranten

Helaas is er op het huidige bedrijf weinig uit deze oude tijd bewaard gebleven. Gelukkig zijn er nog wel een paar exemplaren van oude prijscouranten, zodat we weliswaar niet weten hoeveel, maar wel

*Carl Frans Esser,
1876 - 1942
(foto: O. de Leeuw).*

wat er werd verkocht. De oudste volledig bewaard gebleven prijscourant dateert uit 1910. Deze prijs-courant geeft uitvoerige informatie over dorsmachines, rosmolens, wanmolens, aardappelsorteer-machines, wortelsnijders, hakselmachines, lijn-koekenbrekers, graanbrekers, aardappelkwetsers, gierpompen en verwijst verder naar speciale prijs-couranten van de firma over allerlei soorten ploegen en eggen, automobieltcultivatoren, kunstmeststrooiers, ontromers, karns, hooibouwwerktuigen, artikelen voor de automatische drinkwaterleidingen, petroleummotoren, veevoederpoten, vlechtwerk, puntdraad, enz.

Men krijgt hieruit al de indruk dat er een vrij compleet - in ieder geval voor wat in deze streken gangbaar was - en zeker modern assortiment op het gebied van landbouwwerktuigen en landbouwijzerwaren werd gevoerd. Een indruk die nog wordt bevestigd door een andere uitgave uit hetzelfde jaar. In 1910 bestond het bedrijf namelijk honderd jaar. Of dit verder nog gevierd is, is onbekend, maar wel kregen alle afnemers ter gelegenheid hiervan een kalender aangeboden waarbij naast iedere maand reclameteksten waren afgedrukt in de vorm van een complete opsomming

Oeds de Leeuw jr.,
1875-1954
(foto: O. de Leeuw).

van het hele assortiment. Daarin komen we nog tegen: allerlei soorten schoppen, mestvorken, zuivelbereidingsartikelen zoals handmelkontromers, melkbussen, melkkoelvaten, melkemmern etc, tuinbouwartikelen, zaaivaten, graanmaaimachines, zelfbinders, zeisen en zichten, gladstroodorsmachines voor hand- en drijfkracht etc. De meeste machines die in de prijscourant van 1910 beschreven staan waren geschikt voor hand- of paardenkrachtaandrijving. Een enkele kon ook aangedreven worden door stoomkracht, zoals de 'Bental's Veiligheids-Stroosnijders', in prijs variërend tussen de f 75 en f 210. De prijzen van wat eenvoudiger stroosnijders liepen uiteen tussen de f 24 en f 47, o.a. een 'prima kwaliteit' Duitse stroosnijder van f 39 of f 42, die door De Leeuw onder de eigen naam 'Lion' werd verkocht. Hoewel hierbij uiteraard het Engelse woord 'leeuw' bedoeld was, kwamen de onder deze naam verkochte artikelen onder de afnemers al snel bekend te staan als de 'Lion' machines. Naast o.m. deze 'Lion' stroosnijders verkocht O. de Leeuw later nog ploegen en cultivatoren onder de eigen naam 'Olis':

ontstaan uit de beginletters van O. de Leeuw in Swol.

Voor zover valt na te gaan waren de landbouwwerktuigen van O. de Leeuw vooral van Duitse en Engelse makelij, men verkocht echter ook al artikelen van het Amerikaanse bedrijf 'Deering.' Later, waarschijnlijk in de jaren twintig, verwierf O. de Leeuw het exclusieve importeurschap voor dit merk in de noordelijke helft van Nederland. Toen Deering opging in het grote Amerikaanse bedrijf I.H.C. (International Harvest Company) ontstond de situatie dat O. de Leeuw werktuigen onder het Deering label bleef verkopen, terwijl de Haarlemse firma Boeke & Huidekoper, die eveneens een vestiging in Zwolle had, landelijk de I.H.C. machines verkocht. Het betrof hierbij echter dezelfde machines, die allebei gemaakt werden in de grote Europese I.H.C. fabriek in Dusseldorf.

Tussen de beide wereldoorlogen

Vanwege de toenemende bedrijfsactiviteiten van de hele firma werden in 1913 de panden Gasthuisplein 17 en 17A aangekocht, terwijl ten behoeve van de landbouw in 1915 stallen met koetsierswoning achter de panden Willemskade 8 en 9 werden verworven. Het daarnaastgelegen terrein werd in 1916 aangekocht en opgehoogd en in 1919 werd een magazijn, bij Willemskade 7, aan dit geheel toegevoegd. In de loop der jaren werden op dit terrein diverse loodsen alsmede een werkplaats gebouwd en een uitgang naar de Emmastraat aangebracht. Dit hele complex bevond zich op de plaats waar nu de supermarkt Nieuwe Weme staat.

Werkten er in 1900 in het hele bedrijf 14 personen: De Leeuw sr. en jr., een reiziger, twee boekhouders, vijf bediendes, en vier pakhuis knechten; in 1920 was het personeelsbestand inmiddels gegroeid tot 44 personen. Oeds de Leeuw sr. overleed in 1916, Oeds jr. en Frans Esser waren vanaf toen de beide firmanten.

De verkoopactiviteiten van de landbouwafdeling richtten zich in de jaren twintig en dertig voornamelijk op de smeden in Friesland, zuid Groningen, Drente, Overijssel, Gelderland en Utrecht. Deze werden bezocht door vertegenwoordigers die echter ook de belangen van de

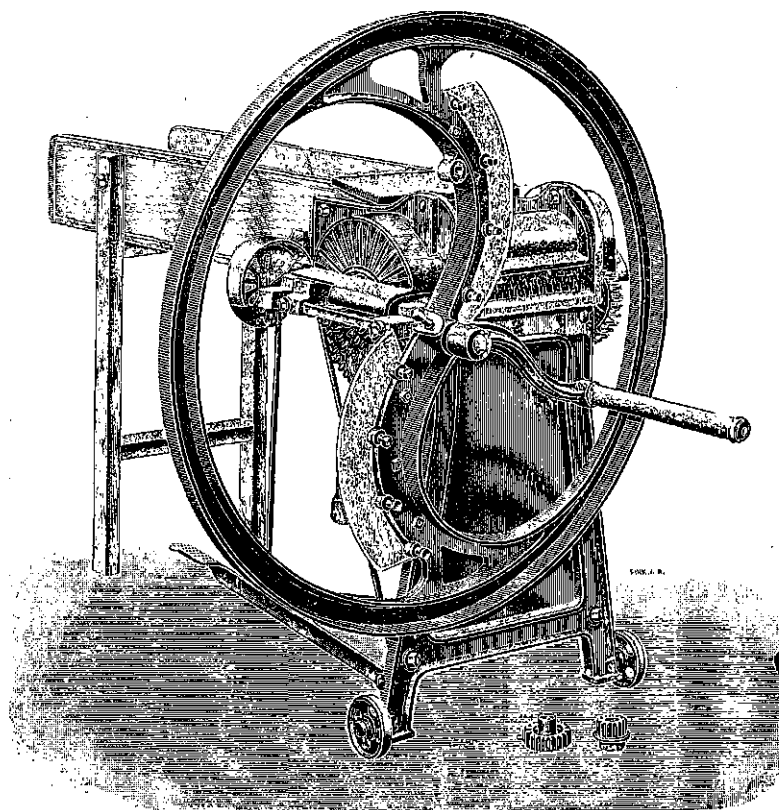
andere afdelingen van de firma moesten behartigen. Een speciale landbouwvertegenwoordiger bewerkte de grotere objecten, loonwerkers en de Utrechtse clientele. Frans Esser ging ook persoonlijk regelmatig op bezoek bij landbouwers, smeden en loonwerkers en wist door zijn joviaal optreden veel goodwill in het verkoopgebied te kweken. Zijn zoon Johan - John - H. Esser, geb. 1907, werd in 1930 eveneens in de zaak opgenomen; ook deze ging zich met de landbouwafdeling bezighouden. Frans Esser overleed in 1942; Johan werd toen firmant, samen met zijn oom Oeds de Leeuw jr.

Motoren en tractoren

Over het algemeen wordt het begin van de landbouwmecanisatie in Nederland rond 1850 geplaatst en het goed opgang komen daarvan rond 1890. Van motorisatie kan pas gesproken worden na de Eerste Wereldoorlog, in de jaren twintig met de komst van de tractor. Ik heb nog niet kunnen achterhalen wanneer de firma De Leeuw begon met de verkoop van tractoren. Er zijn uit de jaren twintig en begin jaren dertig geen prijscouranten voor de landbouwwerktuigen bewaard gebleven. In de prijscourant van 1936 staat een Deering tractor, leverbaar in drie verschillende types, 'op ijzeren wielen of gummiluchtbanden', echter zonder prijsvermelding. Men kon op aanvraag een offerte krijgen. De meeste werktuigen zijn dan nog bestemd voor paardenkracht. Twintig jaar later is deze situatie omgekeerd, slechts een enkele ploeg, cultivator, hooihark of graanmaaier uit de De Leeuw prijscouranten is dan nog geschikt om door paarden getrokken te worden. Vlak na de oorlog zag het hier overigens nog niet naar uit, de bedrijfsinventaris van de Nederlandse landbouwbedrijven was voor een groot gedeelte verloren gegaan en de mechanisatie moest weer helemaal van de grond af opgebouwd worden. Er werden op dat moment bij De Leeuw nog veel simpele ploegen en dergelijke voor paardbespanning verkocht.

De naoorlogse tijd

In 1948 kreeg de landbouwafdeling van O. de Leeuw een ernstige tegenslag te verwerken; door

een reorganisatie van de afdeling Europa van I.H.C. raakte De Leeuw het agentschap van de Deering machines kwijt. Een jaar later werd deze slag echter volledig gecompenseerd doordat De Leeuw ongeveer tegelijkertijd het agentschap voor heel Nederland wist te verwerven voor een grote Duitse fabriek van landbouwmachines, FAHR, en het exclusieve importrecht voor Nederland van de nieuwe in Engeland ontwikkelde Nuffield tractoren. Engeland had tijdens de oorlog sterk het gemis gevoeld van een eigen tractorindustrie. Om in deze niet langer afhankelijk te zijn van anderen - in de praktijk de Verenigde Staten - had Churchill na de oorlog William Morris - van de gelijknamige autofabriek - oftewel Lord Nuffield opdracht gegeven een tractor van eigen bodem te ontwikkelen. Het is niet onaannemelijk dat de bekendheid met de Engelse agrarische sector van Johan Esser - zijn echtgenote was de dochter van een Engelse herenboer - bij de verkrijging van het

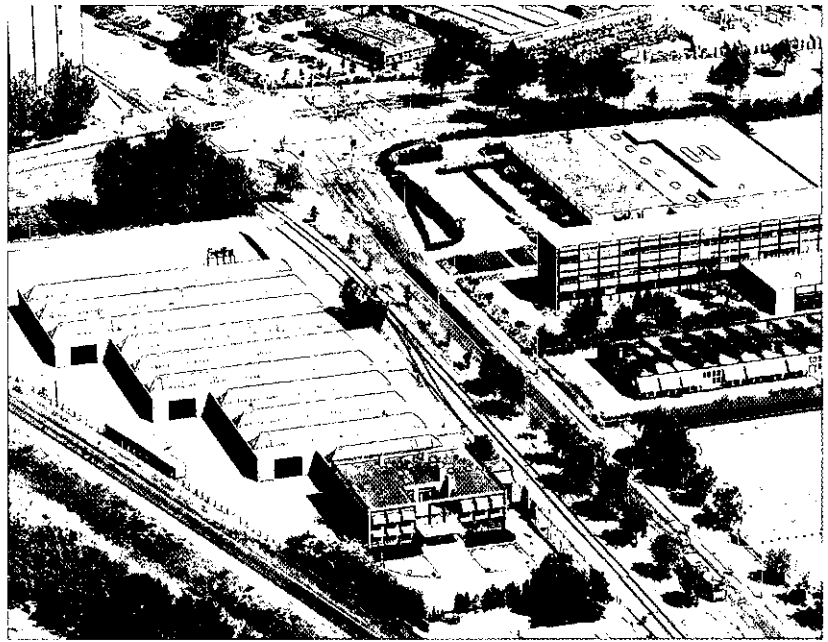
Uit de prijscourant van juli 1910: Een 'stroosnijder' van het merk Lion, waarvan de as was verlengd, om de machine te kunnen koppelen aan een rosmolen of er een riemschijf voor de karnmolen aan te kunnen bevestigen (archief O. de Leeuw).

sen - voortdurende fusies - van fabrikantenzijde het bedrijf eveneens parten.

De verdere ontwikkeling van O. de Leeuw

De andere afdelingen van O. de Leeuw, ijzerwaren en ijzer, hadden zich in de loop der jaren voorspoedig ontwikkeld. In 1954 overleed Oeds de Leeuw jr. Zijn schoonzoon Tjamko Bootsma, die in 1946 was gekomen, trad toen toe tot de directie van het inmiddels in een Naamloze Vennootschap omgezette bedrijf. Tjamko Bootsma, geb. 1912, zette zich met grote voortvarendheid aan de reorganisatie en aanpassing aan de eisen des tijds van het bedrijf. Aan het eind van de jaren vijftig bracht hij een proces van verzelfstandiging van de verschillende bedrijfsafdelingen in gang, deze werden in moderne panden op het industrieterrein gehuisvest. De uittocht uit de binnenstad van O. de Leeuw werd ingeluid in 1956 met de vestiging van de zelfstandige werkmaatschappij IJzerleeuw NV aan de Hasselterdijk, sinds 1960 aan de Gasthuisdijk. In 1961 werd de afdeling ijzerwaren en alles wat daar inmiddels bij gekomen was overgebracht naar Hattem en gevestigd in een pand aan de Hoopjesweg; deze afdeling werd in 1966 verzelfstandigd tot NV Hattemleeuw. In hetzelfde jaar werd de landbouwafdeling de werkmaatschappij 'O. de Leeuw Landbouwwerktuigen NV' en gevestigd in een pand aan de Rieteweg te Zwolle. Johan Esser trad per 1 januari 1967 uit de zaak, Tjamko Bootsma voerde daarna jarenlang alleen de directie. De heer Bootsma overleed in 1993, maar was toen al teruggetreden.

Tegenwoordig is O. de Leeuw BV een bloeiende onderneming, die werk biedt aan 160 personen. Landbouwwerktuigen worden er echter niet meer verkocht. O. de Leeuw is de naam geworden voor een houdstermaatschappij waaronder zeven werkmaatschappijen ressorteren: BV IJzerleeuw, BV Leeuwtechniek en BV Leeuwbouw te Zwolle, BV Hattemleeuw en O. de Leeuw Groentechniek BV te Hattem, Geertsema Staal BV te Winschoten en Teham Pongers BV te Hengelo. O. de Leeuw Landbouwwerktuigen bestaat niet meer maar is in 1993 omgezet in O. de Leeuw Groentechniek. Groentechniek houdt zich voornamelijk bezig

met de import en verkoop van tuin- en parkmachines, waaronder White tuintrekkers. De oude banden uit de tijd van de landbouwwerktuigen zijn echter nog wel degelijk aanwezig, veel van de huidige klanten - staalconstructiebedrijven - van bijvoorbeeld IJzerleeuw zijn voortgekomen uit voormalige landbouwsmederijen. Hattemleeuw voert nog landbouwgereedschappen en landbouwijzerwaren, zoals gaas en puntdraad, in haar assortiment. De hoofddirectie van de O. de Leeuw groep bestaat tegenwoordig uit twee personen, waaronder een directe nazaat van de Oeds de Leeuw, die in 1890 zijn naam aan het bedrijf verbond.

Noot

- 1 Gebruikte bronnen: Bedrijfsarchief O. de Leeuw BV.

Literatuur: J.M.G. van der Poel, *Honderd jaar landbouwmecanische in Nederland*, Wageningen 1983. Met dank aan de heer L. Th. Rakers, oud procuretiedhouder bij O. de Leeuw Landbouwwerktuigen NV, voor een interview en het ter beschikking stellen van stukken.

Het complex aan de Rieteweg 15-17, tegenover de veemarkt, waar O. de Leeuw landbouwwerktuigen was gevestigd van 1966 tot 1993. In het kantoorgedeelte is tegenwoordig O. de Leeuw BV (Holding) ondergebracht (foto: O. de Leeuw).

Tuinbouw en veiling

A.J. Iemenschot en
Menno van der Laan

Misschien waren er onder de aanwezigen wel enkelen die niet zo geloofden in een glansrijke toekomst voor de tuinbouw in en rond Zwolle. Toch werd op 11 februari 1958 het nieuwe veilinggebouw van de Coöperatieve Groente- en Fruitveiling 'Zwolle en Omstreken' feestelijk geopend. Tegelijk werd de 50-ste verjaardag van de coöperatie gevierd. De opening ging gepaard met de gebruikelijke grote woorden, uitgesproken door hoogwaardigheidsbekleders. De commissaris van de koningin in Overijssel, ir. J.B. ridder de van der Schueren schetste de betekenis van een krachtig veilingwezen voor de tuinbouw in de provincie. Burgemeester Slager van Zwollerkerspel, waar de veiling aan de Kranenburgweg stond, beloofde er alles aan te doen de vestigingsmogelijkheden voor tuinders in zijn gemeente te verbeteren.

Maar de burgemeester van Zwolle, jhr.mr. G.A. Strick van Linschoten, reageerde nogal lachend op het verdwijnen van de veiling uit de

gemeente Zwolle. Hij koesterde geen wrok, zoals hij in zijn toespraak tijdens de receptie zei. In Zwolle was er op korte termijn geen geschikte locatie voor nieuwbouw te vinden, dus moest Zwolle de veiling maar laten gaan. Tuinbouw in de gemeente Zwolle had in de visie van Strick geen grote toekomst. De stad moest uitbreiden en had alle grond nodig die er was. Stiekem werd zelfs gedacht aan annexatie van de buurgemeente, waar nu net de groente- en fruitveiling naartoe was verplaatst.

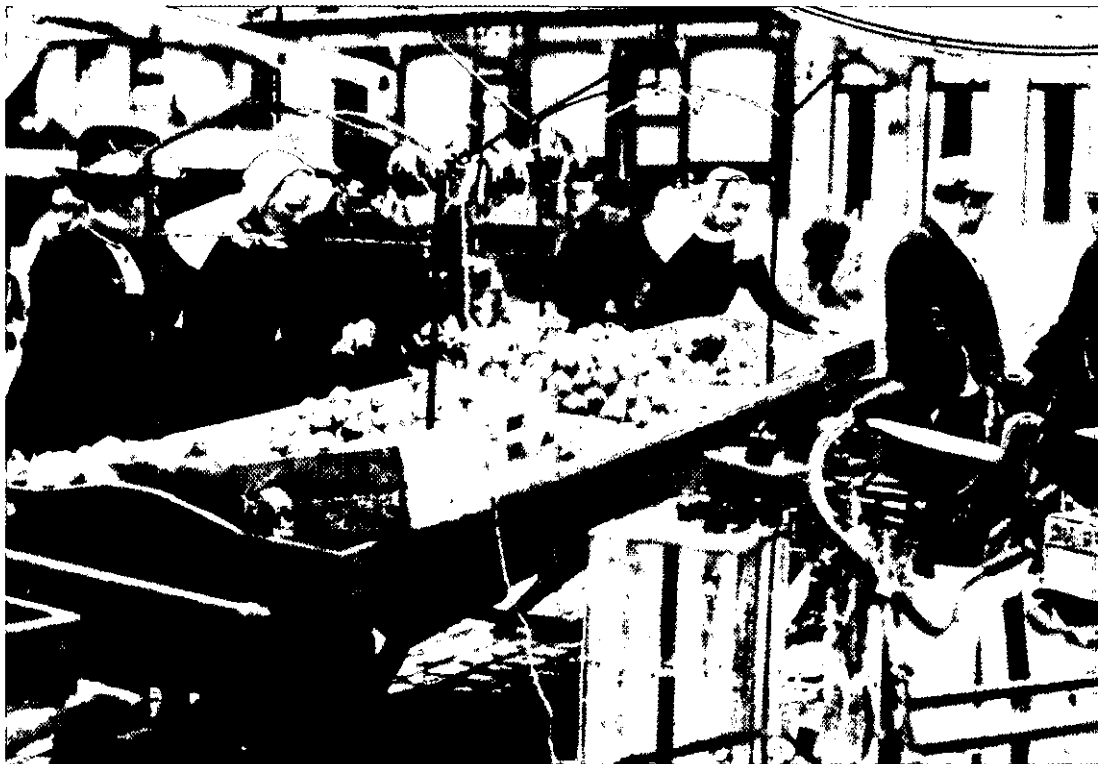
Tuinders vóór de oorlog

De tuinbouw rond Zwolle stelde in landelijk perspectief niet veel voor, maar was wel van direct belang voor de regio. De groenteboeren uit de stad en het omliggend gebied betrokken hun groente op de Zwolse veiling. De grootste klant van de veiling was Twente en komkommers uit het tuinbouwgebied in noordwest-Overijssel gingen via de veiling in Hoogezand-Sappemeer naar noordwest-Duitsland. En men vermoedde enige groei, omdat Overijssel door haar ligging tussen de Nederlandse kust en het economisch belangrijke noord-Duitsland een schakelfunctie zou kunnen uitoefenen.

Vlak vóór de Tweede Wereldoorlog was de tuinbouw rond Zwolle geconcentreerd in pakweg drie gebieden. Ten noordoosten van de Herenweg, in Dieze en langs de Assendorperlure en Schellerweg waren veel tuinbouwbedrijven te vinden. Maar ook elders in de gemeente Zwolle kwamen tuinbouwbedrijven voor. Binnen de gemeente werd in 1937 zo'n 87 hectare grond gebruikt voor tuinbouw. Dat was een verdubbeling met de situatie in 1912. In Zwollerkerspel was de groei nog spectaculairder: van 45,5 hectare naar 139 hectare. Die groei had vooral in de jaren kort voor 1937 plaatsgevonden, mede door spoorwegaarbei-

Het bestuur van de veiling in de jaren twintig (Collectie Koersen).

Groente en fruit waren uiteraard ook op de markt te vinden. 'Op marktdag heerscht er altijd een drukte en beweging van belang en is er soms geen doorkomen aan', aldus het bij-schrift in het blad Van Eigen Erf in 1929.

ders die met glasbouw waren begonnen. De bedrijven in Zwolle waren kleiner dan die in Zwollerkerspel. De grond was in de gemeente Zwolle schaarser en ook al in de vooroorlogse jaren was er een verschuiving van de tuinbouw in de richting van de buurgemeente.

Maar wat stelde die tuinbouw nu eigenlijk voor? De tuinbouw legde in Zwolle slechts beslag op zo'n 6% van de cultuurgrond. Weilanden besloegen het grootste gedeelte, ruim 90%. In Zwollerkerspel was het belang van de tuinbouw wat grondgebruik betreft, nog kleiner. Slechts 0,34% van de cultuurgrond werd door tuinbouwers bewerkt. Meer dan 92% was weiland. Tussen de akkers en weilanden vond je de tuinbouw dus nauwelijks terug.

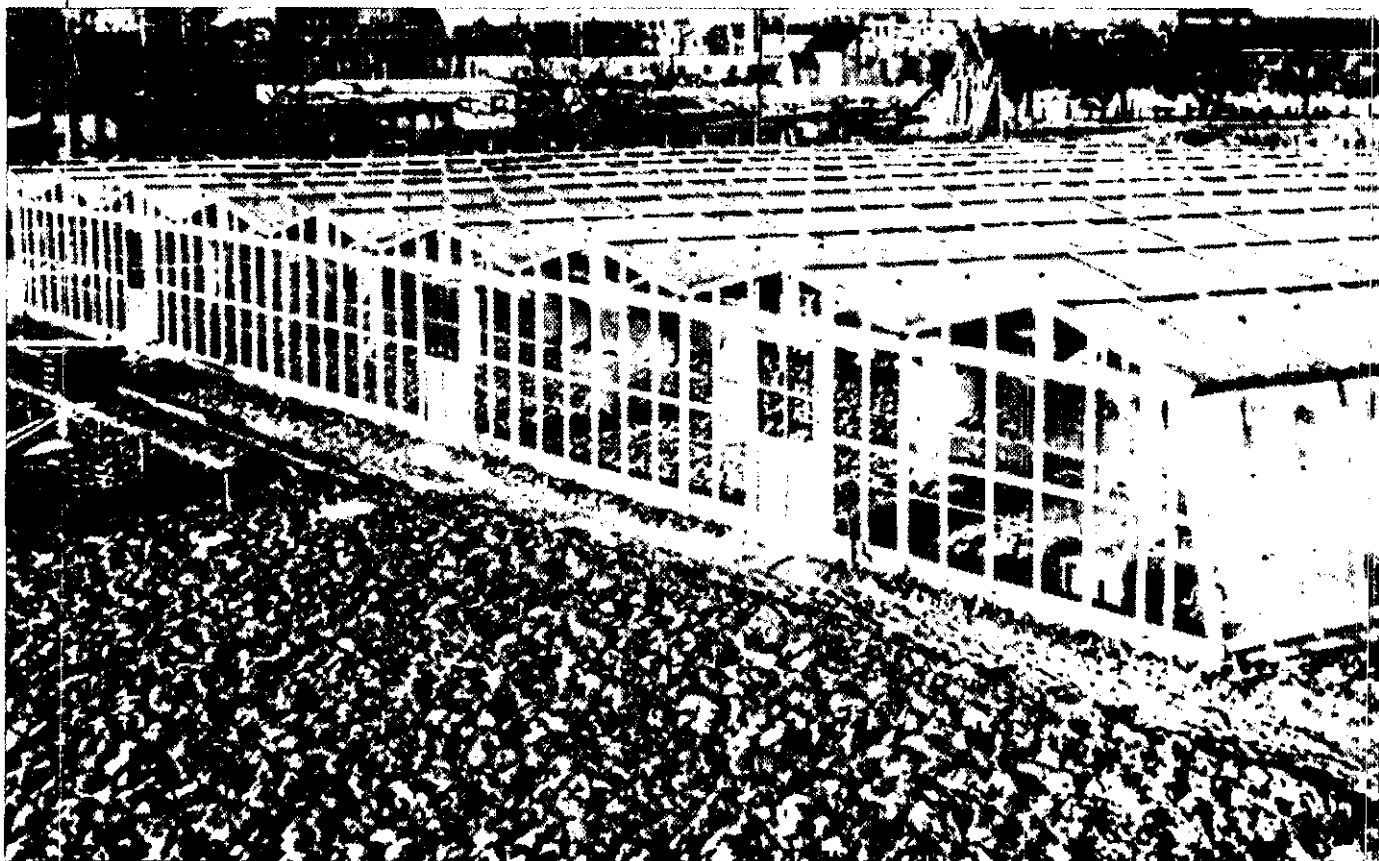
Economisch gezien was het belang van de tuinbouw groter. De tuinders haalden in ieder geval meer rendement uit een hectare grond. Prof. L. Van Vuuren heeft het in 1939 voor de gemeente Zwolle precies uitgerekend. Een landbouwer haalde bruto f 227 uit een hectare, een tuinder f 4520.

De kosten lagen in de tuinbouw wel veel hoger, maar het netto-rendement bleef vele malen beter dan in de akkerbouw. Van Vuuren vond dan ook, dat het tuinbouwbedrijf 'een grote productieve kracht' vertegenwoordigde.

De veiling

Alle kropjes sla, andijvie en worteltjes werden verhandeld via de Coöperatieve Groente- en Fruitveiling, die van 1929 tot 1958 gevestigd was langs het spoor bij de Deventerstraatweg. De veiling was één van de acht veilingen in Overijssel en behoorde met die van Deventer en IJsselmuiden tot de grootste van de provincie. De totale omzet in 1937 bedroeg 230.000 gulden en vergeleken met andere veilingen in het land was dat niet veel.

De coöperatieve veiling was in februari 1908 opgericht met het doel de afzet van tuinbouwproducten te regelen en de aankoop van mest en zaai-goed gezamenlijk te doen. Twaalf tuinders uit Zwolle en Zwollerkerspel namen het initiatief. Onder hen waren G. Esselink, D. Timmerman,

Een nieuw complex 'warenhuizen' op het terrein van tuinder Bartels aan de Assendorperlure te Zwolle (foto: De Mars, 1959).

J. van Dijk en Elfrink. Deze vier waren vijftig jaar later weer van de partij bij de opening van de nieuwe veiling in Zwollerkerspel.

De veiling was een coöperatie waarvan de tuinders lid konden worden. Er was ook een bestuur, dat voor de dagelijkse leiding een directeur aanstelde.

De producten werden op deze veiling verkocht volgens het systeem van afslag. Daarbij begint de voorgestelde verkoopprijs hoog, om vervolgens te gaan dalen. Wie 'mijn' roept, is de koper tegen de prijs die dan geldt. Het afslaan ging eerst met de mond, later werd de bekende veilingklok gebruikt.

De eerste veilingen werden gehouden in café Muthert op het Rodetorenplein. Geen slechte locatie, omdat daar ook het bodeterrein gevestigd was. Later verhuisde de veiling naar het gebouw van de voormalige touwslagerij op de hoek van de Van Karnebeekstraat en de Zuiderkerkstraat. Het

aantal tuinders dat bij de coöperatie was aangesloten, was in de jaren twintig gestegen tot ongeveer 220.

In oktober 1929 werd de veiling verplaatst naar de Deventerstraatweg, waar een herenhuis werd gekocht en ingericht tot kantoor. Verder was er een zogeheten 'afmijnzaal' met een tribune voor de kopers. De tuinders reden met hun karren voor de tribune langs om hun producten te laten zien. Als de koop was gesloten, reed men naar de loodsen om de waren bij de groenteboeren af te leveren.

De locatie aan de Deventerstraatweg was speciaal gekozen vanwege de ligging aan het spoor, wat een goede afvoer garandeerde. Toch werd daar niet altijd gebruik van gemaakt. Vrachtauto's namen een steeds groter deel van het goederenvervoer op zich. Verder brachten de telers uit Dedemsvaart van oudsher hun groenten met de Dedemsvaartsche Stoomtram, die het eindstation

aan de Meppelerstraatweg had. Vandaar was het dan lopen naar de andere kant van de stad.

Voor dag en dauw

De meeste tuinbouwbedrijven waren in die jaren twintig klein; vaak niet groter dan een halve hectare. De grond werd meestal gepacht, zodat eerst de pacht moest worden terugverdiend, voordat aan brood op tafel kon worden gedacht. Knechten hadden men niet; het hele gezin werkte mee, vader, moeder en kinderen. Het socialistisch dagblad *Het Volk* besteedde in 1921 een groot artikel aan de zware bedrijfsomstandigheden van de Zwolse tuinder. De arbeidsdag was vreselijk lang en volgde de zon. De mannen gingen een half uur voor zonsopgang naar het land en keerden een half uur na zonsondergang terug naar huis. 's Zomers werden zo dagen gemaakt van wel achttien uur. Het werk was zwaar, want ook in februari moest er in de gure wind worden gewerkt. Dan moesten bijvoorbeeld de slaplantjes worden verpoot. De vrouwen werkten volop mee. Het huishouden kwam op de tweede plaats. In de winter werden zoveel mogelijk kleren genaaid en versteld, want in de zomer was daar geen tijd voor. Kinderen werden, althans volgens het verslag in *Het Volk*, soms dagen niet gewassen en weken niet verschoond. Zwangere vrouwen moesten mee naar het land totdat ze letterlijk op de laatste dagen liepen. De verslaggever van *Het Volk* had daar zelf een jammerlijk voorbeeld van gezien. In november had hij een tuinder en diens vrouw getroffen op de akker, bezig met het aan bossen binden van laat gezaaide wortels. Tegen de regen hadden ze zich enigszins beschermd met zakken. De vrouw was hoogzwanger. Toen de verslaggever vroeg waarom zij in die toestand nog over de koude grond kroop, antwoordde de tuinder: 'We moeten de pacht toch betalen...' Het was en is een bestaan van hard werken en vroeg opstaan.

Het waren ook de vrouwen die naar de groenteveiling aan de Van Karnebeekstraat gingen. Voor dag en dauw begon daar de veiling. Soms kwam het voor dat vrouwen in de stromende regen uren buiten moesten wachten op hun beurt.

Kinderen werden eveneens op het bedrijf ingeschakeld. Vanaf hun tiende levensjaar moesten ze

meehelpen. Schoolverzuim kwam regelmatig voor.

Toch waren die jaren twintig nog niet eens zulke slechte jaren voor de tuinbouw. De omzet van de veiling steeg in ieder geval gestaag tot 1929. Daarna daalde de omzet als gevolg van de economische crisis. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog was de omzet in geld een kwart lager dan in 1928, maar de aanvoer was wel toegenomen. De voedselvoorziening tijdens de oorlog vormt een verhaal apart.

Na de oorlog

Na de oorlog ging het bergopwaarts met de groenteveiling in Zwolle. Het aantal leden steeg in de jaren vijftig tot ongeveer 400 en de omzet vertienvoudigde tot bijna drie miljoen gulden. De tuinders gingen langzamerhand over van plat glas op echte kassen, die warm werden gestookt met kolenkachels. Tuinder Bartels liet midden jaren vijftig aan de Assendorperlure nog een heel nieuw complex van die zogenoemde 'warenhuizen' verrijzen. En tuinbouwer J. Esselink van de Herenweg had zelfs kassen met het nieuwe 'rolbak-systeem' waarmee het dak open- en dichtgeschoven kon worden.

Aanvoer met paard en wagen naar de veiling in de jaren vijftig aan de Deventerstraatweg. (Collectie Koersen).

De tuinders kregen echter last van het gebrek aan grond binnen de gemeente Zwolle. Iedereen zag het eigenlijk wel aankomen. Zwolle wilde uitbreiden en woningen bouwen en daarvoor had de stad meer grond nodig. De groenteveiling, de gemeente Zwollerkerspel en de gemeente Zwolle richtten daarom in het midden van de jaren vijftig de Stichting Tuinbouw Zwolle-Zwollerkerspel op. Deze stichting moest landbouwgronden opkopen, verkavelen en vervolgens verkopen aan tuinders. Het belang voor Zwolle lag erin dat de gemeente zo zonder morren een aantal tuinders kon bewegen naar buurgemeenten te verhuizen. Sommige tuinders stichtten grotere bedrijven in Ittersum of Oldeneel. Velen kwamen verder van huis terecht, bijvoorbeeld in Heerde of Ankum bij Dalfsen.

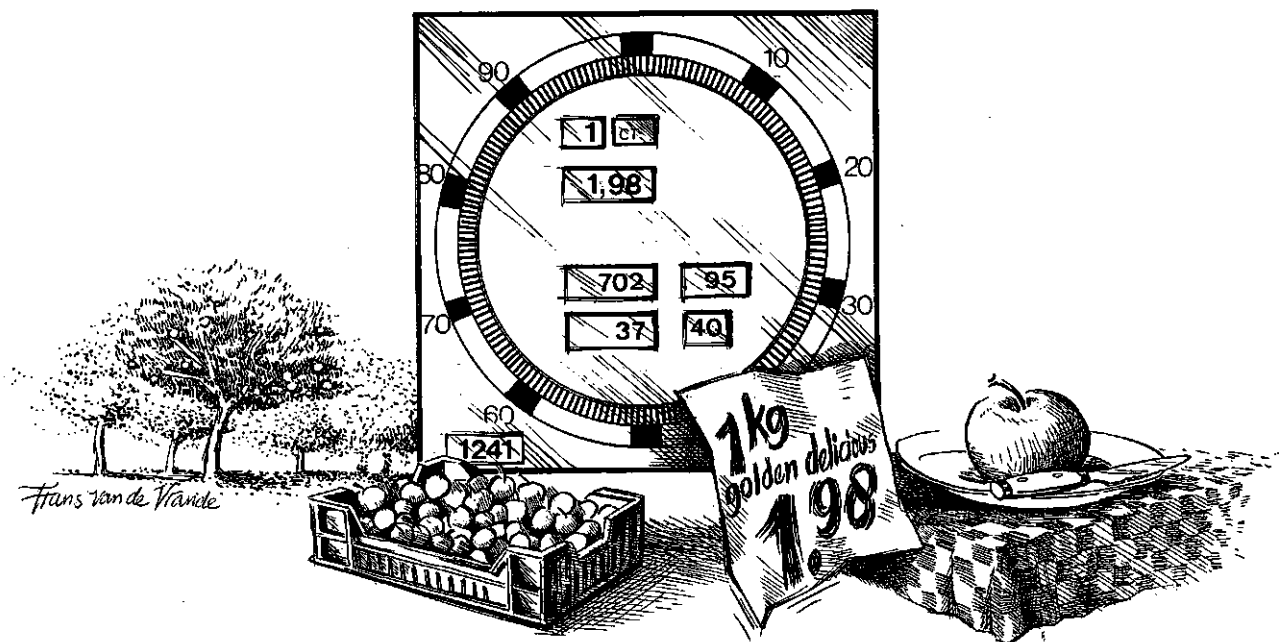
Inmiddels was de veiling in 1956 ook uit de gemeente Zwolle verdwenen. De veiling moest uitbreiden, maar dat kon niet omdat het terrein aan de Deventerstraatweg te klein was. Bovendien werd het huurcontract door de eigenaar, de Nederlandse Spoorwegen, opgezegd.

Het resultaat was de feestelijke opening in februari 1958 van het nieuwe gebouw in Berkum, waarbij burgemeester Strick van Linschoten tijdens zijn felicitaties het veilingbestuur toevertrouwde 'geen wrok' te koesteren.

Het aantal van acht veilingen in Overijssel, verminderde in de loop der jaren. Uiteindelijk bleven er twee over, namelijk de veiling in IJsselmuiden en die in Berkum. In 1977 fuseerden beide bedrijven tot KZIJ (Kampen, Zwolle en IJsselmeerpolders). Vanaf 1981 wordt nog vanuit één gebouw in IJsselmuiden gehandeld. Die veiling had in 1987 weliswaar een omzet van 75 miljoen gulden, maar was landelijk gezien slechts een 'middenmoter.' In hetzelfde jaar werd bijvoorbeeld in Aalsmeer voor meer dan een miljard gulden via de klok verkocht.

Inmiddels hebben zich binnen het veilingwezen echter grote concentratieprocessen voltrokken, waarin ook KZIJ is meegegaan en behoort de veilingklok in het gehele land vrijwel tot het verleden.

Een veilingklok met lampjes, opvolger van de wijzerklok. Bij de KZIJ behoort dit erfgoed van het veilingwezen inmiddels tot het verleden. Prijsafspraken en andere biedsystemen hebben hun intrede gedaan. (Uit: Sporen van jacht, visserij en landbouw. Tekening Frans van de Vrande)

Literatuur

Recensie

Stedelijk Museum Zwolle. Perspectieven. Zwolle (Waanders) 1997. ISBN 90 400 9979 0. f 29,50.

Jaap Hagedoorn

Ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gedeelte van het Stedelijk Museum Zwolle op 20 september 1997, verscheen deze fraai uitgegeven bundel. De uitgave is een echt gelegenheidswerk, dat het moment markeert waarop de langverwachte uitbreiding van het museum gestalte heeft gekregen. De bijdragen zijn zeer uiteenlopend van karakter, maar hebben alle een aspect van het nieuwe museum als onderwerp. De meeste zijn erg kort en doen naar meer verlangen. De veelheid aan bijdragen maakte het lastig om een bundel als deze te recenseren, vandaar dat hier volstaan kan worden met een overzicht van de bijdragen.

Zo beschrijft museumdirecteur Herman Aarts de geschiedenis van het Provinciaal Overijssels Museum vanaf haar ontstaan in 1883. De accenten in de activiteiten veranderden in de loop der jaren nogal: van verzamelen, naar presentatie en restauratie, tot thematisering (stijlkamers), een publieksgericht tentoonstellingsbeleid en educatieve projecten. De activiteiten van de veel jongere Librije Hedendaagse Kunst (1973) waren vierledig: tentoonstellingen en educatieve projecten, informatie en documentatie betreffende Nederlandse en buitenlandse kunst en kunstenaars, beheer gemeentelijk kunstbezit en dienstverlening. Behoeftes aan ruimte en politieke keuzes leidden uiteindelijk tot fusie van de beide instellingen en tot de uitbreiding van het gebouw aan de Melkmarkt.

Frans van de Vrande, voorzitter van de Vereniging Vrienden van het Stedelijk Museum

Zwolle geeft een overzicht van de bijdragen die de Vereniging in de loop der jaren heeft gegeven aan het Museum.

Hemmy Clevis, stadsarcheoloog, toont in een eerste overzicht van de opgraving op de plek van de nieuwbouw aan dat Zwolle al in de elfde eeuw een havenkwartier kende aan het stadsriviervak de (Grote) Aa. De naam Voorstraat verwijst hiernaar. Die naam gaat terug op het overslaan van aangevoerde goederen. Dat er geen verband bestaat met de weg naar de Voorst werd aan het begin van deze eeuw al aangetoond door Van der Pot. Een nadere publikatie over de opgravingen volgt hopelijk snel.

Wim Huijsmans, medewerker van het Gemeentearchief, beschrijft vervolgens de geschiedenis van de huizen aan de Grote Aa (die in tegenstelling tot zijn bewering niet werd gedempt, maar overkluist) ter plaatse van het huidige museum. Tot de bewoners behoorden onder meer de stichters van het Vrouwenhuis, Aleida Greven, en de bouwer van huize Boschwijk, Egbert Spaar, een verre verwant van de bekendste eigenaar van deze buitenplaats: Rhijnvis Feith. Eind negentiende eeuw werd op de plek van de nieuwbouw een post- en telegraafkantoor gebouwd, dat in 1965 werd afgebroken.

Miriam Schneiders beschrijft de dertig jaar die voorbijgingen met het maken van plannen voor de nieuwbouw: van de plannen van De Lussanet en Aldo van Eyk, het KIP uit 1981 (waarin voor het eerst de Librije opduikt), het plan om de musea te vestigen in het conservatorium tot het plan van Architectenburo Van den Belt & Partners. Het laatste werd uiteindelijk gerealiseerd.

Wim van der Beek schetst uitvoerig de geschiedenis van de moderne kunstbeoefening in Zwolle van de laatste 35 jaar. Van de Stichting Het Hopmanshuis, via de instelling van onder meer de

Librije in 1974, de oprichting van een commissie Beeldende Kunst en het realiseren van de Kunst-uitleen tot de vele tentoonstellingen die in de Librije en de Broerenkerk werden georganiseerd en de presentaties in de Zwolse galleries.

Stan Petrusa, adjunct-directeur van het SMZ en voorheen directeur van de Librije, presenteert tenslotte een overzicht van het werk dat tien Zwolse kunstenaars speciaal ter gelegenheid van de openstelling van het nieuwe museum maakten en dat te zien was tijdens de openingstentoonstelling. Het boek wordt afgesloten met de vier prenten die het museum ter gelegenheid van de opening liet vervaardigen als relatiegeschenk.

Auteurs

drs. Annèt Bootsma-van Hulten (1953) studeerde geschiedenis te Leiden. Momenteel werkt zij als historicus op free-lance basis.

drs. Wim Coster (1953) is historicus. Recentelijk verschenen van zijn hand onder andere het Jaarboek Overijssel 1995 over jacht, visserij en landbouw en het jubileumboek van de Overijsselsche Landbouw Maatschappij (OLM).

drs. Jaap Hagedoorn (1960) is historicus. Hij is werkzaam als uitgever en gemeenteraadslid.

Jolande Haverkort (1965) is secretaresse bij Wärtsilä NSD Nederland B.V. in Zwolle. In het kader van de HPO-opleiding Cultuurgeschiedenis en Educatie aan de Christelijke Hogeschool Windesheim verrichtte zij voor het jubileumboek van de OLM onderzoek naar de rol en de positie van de boerin en de plattelandsvrouw in Overijssel.

Wim Huijsmans (1948) is als medewerker verbonden aan het Gemeentearchief van Zwolle en onder andere belast met acquisitie, inventarisatie en onderzoek.

J.A. Iemenschot (1930) was voorzitter van de Groente- en Fruitveiling Zwolle (1963-1977) en Kampen Zwolle IJsselmeerpolders KZIJ (1977-1994).

Martien Knigge (1948) volgde in Boskoop de opleiding op het vlak van tuin- en landschapsontwerp en -beheer. Hij is beheersplanner bij Het Overijsselsch Landschap en bestuurslid van de Vrienden van de Stadskern.

Colofon

W. Koersen (1933) is (zo nu en dan) rustend veehouder te 's-Heerenbroek. Hij was bestuurlijk onder andere actief binnen het waterschapwezen en de landbouw, recentelijk als bestuurslid van de OLM afdeling Zwolle en Coberco-Zuivel.

drs. Menno van der Laan (1955) is historicus en werkzaam bij Uitgeverij Waanders.

Het Zwols Historisch Tijdschrift is een uitgave van de Zwolse Historische Vereniging en verschijnt viermaal per jaar. Leden van de vereniging krijgen het tijdschrift gratis toegezonden.

Bestuur Zwolse Historische Vereniging

B.J. Kam, *voorzitter*

A. Arendsen, *secretaris*, telefoon: 038-4652369

M.M. H. van Ulsen, *penningmeester*

W. Coster, A. Bootsma-van Hulten, A.J. Mensema, R. Salet, *leden*

Secretariaat

Postbus 1448, 8001 BK Zwolle, telefoon: 038-4652369

Ledenadministratie

telefoon: 038-4654617

Internet adres:

<http://www.obd.nl/instel/histver/zwolle.htm>

Bezorging tijdschrift: A. Bootsma-van Hulten,

telefoon: 038-4543434

Financiën: girorekening Postbank: 5570775

t.n.v. Zwolse Historische Vereniging

Tarieven lidmaatschap:

65+ (wonend binnen Zwolle) en studenten f 30,00/jaar

overige leden f 40,00/jaar

huisleden f 7,50/jaar

Redactie Zwols Historisch Tijdschrift

A. Bootsma-van Hulten, W. Cornelissen, E.A. van Dijk,

W.A. Huijsmans, M. van der Laan, J.C. Streng,

I. Wormgoor.

Redactie-adres: Westerstraat 17, 8011 CD Zwolle

Vormgeving: Rob van den Elzen bno (†)

Opmaak: Different Design Deventer

Fotografie: tenzij anders vermeld zijn de foto's

afkomstig van het Gemeentearchief Zwolle

Druk: Hoekman Genemuiden

ISSN 0926-7476 © Zwolse Historische Vereniging

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Dank

Naast de bij de artikelen genoemden ontvangen ook de volgende personen en instanties een welgemeend woord van dank:

ir. E. Bouma, voormalig algemeen secretaris van de OLM; GLTO ZuidMiddenOost, afdeling Zwolle; Veemarkt IJsselhallen Zwolle; mevrouw G. Jonkers-Willems, voorzitter Nederlandse Bond van Plattelandsvrouwen Overijssel; Joos Lensink, fotograaf; mevrouw G.W. Middag-van Dijk, Agrarisch Kontaktpersoon NBvP, afdeling Zwollerkerspel; medewerk(st)ers Bibliotheek Provincie Overijssel.

